МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ
«УКРАЇНА»
ВІННИЦЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра соціальних технологій

Освітня програма «Соціальна робота»

Спеціальність: 231 «Соціальна робота»

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

«СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ПРОФІЛАКТИКИ СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА З НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ СІМ'ЯМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ»

Студентка _____ Гладун І. Ю.
(підпис)

Науковий
керівник _____ д.пед.н., проф. Давиденко Г.В.
(підпис)

Рецензент _____
(підпис)

Допущено до захисту
Завідувач кафедри соціальних технологій
_____ «___» _____2024 р. Костенко Н.І.
(підпис)

Вінниця – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ..... 8

1.1. Соціальне сирітство: сутність поняття та різні підходи до визначення. 8

1.2. Причини, проблеми ти наслідки соціального сирітства. 16

1.3. Соціальне сирітство як наслідок неблагополуччя сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах. 25

РОЗДІЛ 2.ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ СІМ'ЯМИ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ 32

2.1. Профілактика соціального сирітства як напрям діяльності соціальної роботи 32

2.2. Зміст, форми і методи профілактики соціального сирітства..... 41

2.3. Досвід роботи з профілактики соціального сирітства в діяльності Центру надання соціальних послуг Літинської об'єднаної територіальної громади... 52

ВИСНОВКИ..... 63

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 67

ВСТУП

Соціальний добробут громадянського суспільства та держави в цілому перебуває в залежності від виховної діяльності сім'ї. Сім'я, як соціальне утворення, несе в собі унікальність і традиції, властиві національній культурі.

У контексті соціальної роботи сім'я розглядається як важливий соціальний інститут, мала група та специфічна система взаємодій. Сім'я, як соціальна група, складається з чоловіка й жінки, які беруть шлюб на основі взаємної відповідальності та спільних цінностей, сюди входять їхні діти (біологічні або ж прийомні) та інші особи, пов'язані родинними стосунками. Велика частина майбутнього суспільства залежить від динаміки цієї малої соціальної групи - сім'ї.

Слід зазначити, що сім'я, як соціальний інститут, нині перебуває в кризі, що негативно впливає на її здатність виконувати основні функції: економічну, репродуктивну, комунікативну, виховну, рекреативну, психотерапевтичну тощо.

Сучасне суспільство стикається з актуальною проблемою: виникнення неблагополучних сімей, що вимагає невідкладного вирішення, оскільки сім'я виступає ключовим фактором соціалізації дитини. Сімейне оточення відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності та надійності, маючи перевагу в формуванні особистості з народження. Сім'я стає першим наставником, передає традиції, знання та формує цінності.

Поточні соціальні процеси в українському суспільстві призвели до погіршення фінансового становища сімей та зменшення виховного потенціалу батьків. Сьогодні спостерігається раптове зростання кількості сімей, де батьки безвідповідально ставляться до своїх обов'язків. Багато родин не змогли адаптуватися до сучасного світу та забезпечити захист для себе й своїх близьких. Фінансові труднощі в сім'ях, руйнування етичних та моральних стандартів, розрив соціальних зв'язків - все це сприяє зниженню рівня захисту дітей та загостренню проблеми соціального сирітства.

Соціальні сироти - це діти, які мають сім'ю, але через різні обставини залишаються без батьківського піклування. Ця категорія дітей потребує допомоги, соціального захисту та підтримки, а також соціальної профілактики та реабілітації. Превентивна робота щодо запобігання соціального сирітства в неблагополучних сім'ях нині є важливим завданням державної політики.

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що в наш час значно знизився престиж сімейних відносин, панує байдужість батьків до виконання своїх обов'язків, зростає криміногенна ситуація, суспільство потерпає від військової агресії з боку росії, до того ж у соціумі поступово йде процес спотворення суті моральних стандартів та соціальних зв'язків. Всі ці фактори ведуть до зниження рівня захищеності дітей, збільшення чисельності дітей-сиріт при живих батьках, тобто соціальних сиріт. Стабільна кризова ситуація, яка склалася в країні, призвела до загострення соціальних проблем, перш за все, серед найбільш вразливих членів суспільства - дітей. Значна кількість соціальних сиріт, погіршення умов життя багатьох українців та зниження здатності батьків піклуватися про своїх дітей доводять, що дана тема вимагає детального вивчення.

Об’єкт дослідження – це соціальні сироти в неблагополучних сім’ях, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Предмет дослідження – соціальна робота з профілактики соціального сирітства з неблагополучними сім’ями.

Кожен рік тисячі дітей залишаються без батьківського піклування та опіки з різних причин, що порушує не лише їхні права та інтереси, але й має серйозні соціальні та економічні наслідки для країни в цілому. Тому оцінка та аналіз проблеми соціального сирітства важливі й потрібні.

Перед вченими різних галузей постало завдання: ретельно вивчити соціальне сирітство в усіх його аспектах та розробити концепції, які сприятимуть вирішенню цієї проблеми й ефективно діятимуть на практиці. Дана тема потребує детального належного ступеня вивченості через значне існування кількості соціальних сиріт у суспільстві.

Багато наукових праць присвячено вивченню проблеми соціального сирітства та шляхів її розв'язання. Соціальне сирітство стало предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, а саме: В.С. Гопанчука, В.П. Грибанова, Ю.М. Грошевого, О.В. Дзери, Н.М. Єршової, І.В. Жилінкової, Ю.О. Заїки, О.С. Йоффе, О.І. Карпенко, О.Ф. Лапчевської, В.Т. Маляренко, І.Є. Марочкіна, Є.О. Мічуріна, В.П. Мироненко, З.В. Ромовської, Є.О. Харитонова, Ю.С. Червоного, Д.М. Чечота, Я.М. Шевченко.

Проблеми соціального сирітства у своїх наукових працях розглядали й інші українські дослідники: Н.М.Комарова, О.Г.Антонова-Турченко, І.Б.Іванова, І.Д.Пєша, А.Й.Капська, І.М.Пінчук, С.В.Толстоухова, М.П.Лукашевич, І.І.Мигович, Л.В.Кальченко, І.М.Лопатченко, С.Одинець, Г.Д.Хархан, Х.В.Чорнописька, І.Д.Звєрєва. Соціологічні аспекти питання досліджували Г.М.Бевз, О.В.Безпалько, Л.С.Волинець, М.А.Галагузова, Л.Є.Леонтьєва, А.К.Мамаєва. Обрана тема даного дослідження потребує подальшого розроблення.

Мета дослідження - висвітлення проблем та наслідків соціального сирітства в Україні, організація соціального захисту та профілактика соціального сирітства в неблагополучних сім'ях, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Завдання дослідження:

- з'ясувати сутність соціального сирітства;

- дослідити зміст причин і витоків соціального сирітства;

- розкрити поняття «соціальне сирітство», «діти-сироти», «неблагополучна сім'я», «складні життєві обставини»;

-обгрунтувати тісний взаємозв'язок понять «соціальне сирітство» та «неблагополуччя сім'ї»;

- охарактеризувати напрями соціальної роботи з соціальними сиротами;

- визначити зміст, форми і методи роботи з профілактики сирітства;

- проаналізувати ставлення суспільства до проблеми соціального сирітства;

-описати досвід роботи з профілактики соціального сирітства на базі Центру надання соціальних послуг Літинської ОТГ.

В процесі роботи над даним дослідженням можна припустити, що проблема сімейного неблагополуччя прямо впливає на наявність соціальних сиріт у майбутньому. Неблагополучна сім'я, яка з різних причин частково чи повністю втратила виховну функцію, закладає несприятливу основу для виховання, навчання та повноцінного розвитку дітей. Це явище досить поширене, оскільки в таких сім'ях часто спостерігається низький рівень внутрішньої моральності, духовності, взаємин та взаємопідтримки, а також відсутність раціональних способів вирішення сімейних проблем чи конфліктів.

Таким чином, гіпотеза цього дослідження полягає в тому, що діти з неблагополучних сімей можуть стати потенційними соціальними сиротами.

Характеристика методології дослідження: враховуючи комплексний характер мети наукового дослідження та розв’язання окреслених у ньому завдань, використано наступні методи:

- теоретичні (для розкриття сутності проблеми соціального сирітства та її особливостей у суспільстві використовувалися методи аналізу наукової літератури, узагальнення, порівняння, уточнення та інтерпретації понять, а також систематизація інформації);
- емпіричні (для збору інформації щодо рівня проблеми соціального сирітства в конкретній громаді та виявлення соціально-педагогічних умов профілактики даного явища - аналіз документів, статистичні методи обробки даних, опис аналітично-статистичних звітів, а також інтерпретація та узагальнення результатів дослідження за допомогою таблиць).

Елементи наукової новизни дослідження полягають у спробах об’єктивної оцінки профілактики соціального сирітства (загалом в Україні й окремо в одній громаді) та у формулюванні рекомендацій для підвищення її ефективності.

Теоретичне й практичне значення одержаних результатів полягає у можливості майбутніх фахівців у сфері соціальної роботи використовувати їх

під час професійної підготовки, а також у визначенні практичних шляхів оптимізації державної політики з профілактики соціального сирітства в Україні загалом. Матеріали даного дослідження можуть слугувати як для подальших теоретичних розвідок, так і для вдосконалення соціальної роботи, пов'язаної з профілактикою соціального сирітства. Показники досліджуваного явища можуть бути корисними для фахівців-практиків, соціальних працівників та науковців, які вивчають проблему соціального сирітства.

Апробація результатів наукового дослідження та публікація: Гладун І.Ю. Неблагополучна сім’я як об’єкт соціального супроводу // Наука і навчальний процес. Матеріали XXI Звітної науково-практичної конференції, м.Вінниця, 16 квітня 2021 р. / За заг. ред. Г.В. Давиденко. – Вінниця: ТОВ «Твори», 2021. – 216 с. – С. 129.

Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, шістьох підрозділів, висновку, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 70 сторінок, з яких 66 основного тексту. Список використаних джерел налічує 36 позицій.

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНЕ СИРІТСТВО ЯК СУСПІЛЬНЕ ЯВИЩЕ

1.1. Соціальне сирітство: сутність поняття та різні підходи до визначення

У кожному суспільстві існує явище сирітства як соціальна проблема. Діти можуть опинитися без батьків з різних причин, що призводить до їх виховання у прийомних сім'ях або в спеціальних установах. На сьогодні це стає особливо актуальним, коли діти залишаються без батьківського піклування за певних обставин, позбавляючись тим самим права на сімейне виховання. Майбутнє цих дітей в значній мірі залежить від того, як соціум та держава реагують на таку проблему. Одне з головних завдань суспільства - забезпечити турботу про дітей, їх добробут і безпеку, адже молоде покоління є гарантом майбутнього нації та її розвитку.

На жаль, в Україні протягом багатьох років спостерігається тенденція до зменшення загальної кількості дітей, однак кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зростає. Це наслідок соціально-економічних, морально-етичних та психологічних проблем, що існують у країні. Таким чином, порушується основне право дитини на виховання в сімейному оточенні.

Факторами, які спричиняють соціальне сирітство, можна вважати негативні демографічні тенденції, порушення шлюбно-сімейних відносин, їх деформація, криза інституту сім’ї, різні форми сімейного насильства, трудова міграція, економічна нестабільність, безробіття, соціальна незахищеність населення та зростання кількості сімей, які не можуть виконувати свої обов'язки з виховання дітей через проблеми з алкоголем, наркотиками тощо.

Сучасне соціальне сирітство визнається як серйозна проблема в контексті соціальних і правових аспектів. Держава, реалізуючи свою соціальну політику, повинна забезпечити належну нормативно-правову базу для розвитку системи захисту соціальних сиріт [35].

Відповідно до результатів відомих наукових досліджень, соціальних сиріт можна розподілити на такі категорії:

1. Відмовні - це неповнолітні, які залишилися без батьківського піклування відповідно до письмової заяви біологічних батьків, що підтверджується лікарями чи правозахисниками в межах лікарень, пологових будинків тощо.

2. Підкинуті - це діти, які залишилися без батьківського піклування. Правоохоронні органи в даному випадку складають акт про підкинення дитини та направляють її в державні заклади.

3. Відібрані - це так само неповнолітні особи, які мають батьків, але права їх обмежені судом (мова йде про примусове відібрання). Статус «відібрані діти» може бути наданий судом в результаті відповідного судового рішення, згідно якого батьків позбавляють їхніх прав або визнано їх недієздатність (або ж такими, що мають обмежену дієздатність).

4. Підопічні - це діти, що залишені без батьківського піклування і здійснено процес передачі їх через судове рішення під опіку до 14 років або під піклування до 18 років іншим особам, що беруть на себе обов’язки опікуна чи піклувальника.

5. Прийомні - це діти, які залишилися без батьківського піклування та влаштовані до нової прийомної родини.

6. Бездоглядні - це діти, за якими відзначається послаблення або ж брак нагляду за станом їх здоров’я, розвитком, поведінкою тощо. Дитячій бездоглядності характерна відсутність контролю через повне невиконання або несумлінне виконання батьківських обов'язків біологічних батьків, усиновлювачів тощо.

7. Безпритульні - це діти, що жебракують, перебиваються дрібними крадіжками, які залишилися без батьківського або державного піклування, не мають сталого місця проживання; їм не надається необхідний догляд, виховання або освіта.

8. Діти групи ризику - це неповнолітні, які з різних причин (біологічних, соціальних, генетичних) є соціально дезадаптованими, мають порушення норм поведінки, їм притаманна соціальна девіація (поведінка, не характерна загальним стандартам), що в комплексі суперечить соціальним нормам.

9. Діти вулиці - це неповнолітні, які систематично виходять із сім'ї на короткий час і згодом повертаються додому; діти, які покидають родину час від часу та знаходяться на вулиці від кількох тижнів до пів року; це вихованці сиротинців, позбавлені батьківської опіки; це діти, які ночують вдома, але їх доглядом і вихованням переймаються сторонні люди з вулиці (Рис. 1.1.).

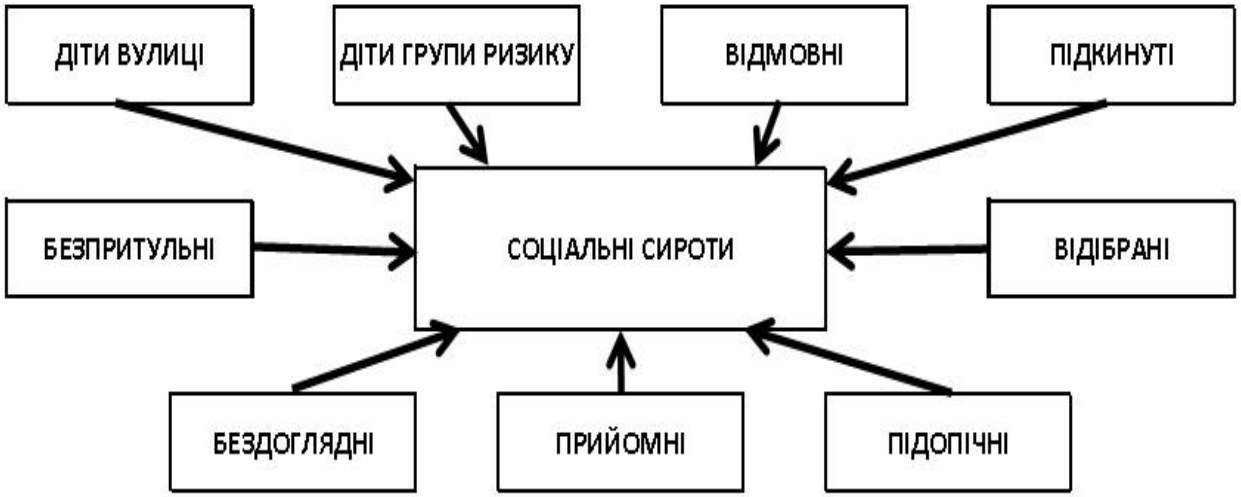

Рис. 1.1. Категорії соціальних сиріт.

Аналіз наукової та спеціальної літератури, періодичних видань, а також результати соціальних досліджень дають підстави стверджувати, що в Україні має місце різнобічне розуміння поняття «соціальні сироти». Ця категорія дітей часто охоплює широке коло термінів, таких як «бездоглядні діти», «безпритульні», «бездомні», «діти вулиці», «діти, позбавлені батьківського піклування», «діти групи ризику» , «підкинуті», «відмовні» тощо. Так, глибинна суть явища «соціальне сирітство» включає декілька структурних аспектів, коли мають на увазі різні категорії неповнолітніх: дітей-сиріт, дітей без

батьківського піклування, прийомних та інших. Загалом, ці поняття відображають становище дітей-сиріт.

Соціальне сирітство, як суспільне явище, виникає за умов, коли батьки відносно своїх дітей ухиляються виконувати свої прямі батьківські обов'язки або відсторонюються від цього процесу. У сучасній довідковій та науковій літературі часто зустрічається саме таке визначення поняття «соціальне сирітство» [29].

Проблема соціального сирітства - важлива та недостатньо вирішена для українського суспільства. Умови економічної нестабільності та складна політична ситуація протягом тривалого періоду призводять до погіршення матеріального стану населення, порушення моральних норм та психологічного клімату в сім'ї. Спостерігається також суттєва тенденція до зростання народжуваності хворих дітей. Ці чинники призводять до збільшення та поглиблення феномену соціального сирітства в нашому соціумі.

Науковці розглядають явище сирітства, характерне своєрідним станом дитини, що на деякий час або незмінно не перебуває в сімейному оточенні внаслідок втрати батьків, а також дитини, яка, керуючись власними інтересами або в силу певних причин, не оточена середовищем сім'ї. Відповідно така дитина потребує захисту та необхідної суттєвої допомоги від держави. Правовий захист даної категорії дітей в Україні має бути стратегічним загальнонаціональним пріоритетом, адже мова йде про незахищений прошарок суспільства, який не варто залишати поза увагою.

Вчені протягом тривалого часу відстежують феномен сирітства та підкреслюють закономірний зв'язок між зниженням загальнолюдських та духовних цінностей у суспільстві та зростанням чисельності дітей-сиріт та дітей, що позбавлені батьківського піклування. Таку ознаку має і наше суспільство.

Загальна сімейна криза призводить до зростання показників соціального сирітства в Україні. Спеціалісти з соціології, педагогіки та психології приділяють значну увагу проблемі сімейної кризи, яка проявляється у

зменшенні народжуваності, великій кількості розлучень, існуванні проблемних сімей, зміні суспільних та сімейних цінностей. Переживаючи сімейну кризу, родина несе ослаблену виховну функцію, її члени мають певні психологічні проблеми. Ці кризові явища призводять до збільшення кількості сімей з високим рівнем психологічних і соціальних порушень. Як наслідок, все зводиться до дезорганізації сім'ї, коли певні обов'язки подружжя або батьків по відношенню до дітей не виконуються належним чином. А дезорганізація сім'ї, в свою чергу, часто закінчується її розпадом. Таким чином, зростає число неповних сімей та, відповідно, потенційних соціальних сиріт.

У сучасному суспільстві має місце й негативна тенденція навмисної сепарації, коли сім'я відокремлюється від батьківства, що теж спричиняє зростання кількості неповних сімей. Особливо це помітно, наприклад, у випадках, коли батьки свідомо відмовляються зареєструвати свій шлюб, щоб отримувати від держави належну соціальну допомогу.

Соціальне сирітство, як суспільне явище, стало актуальним у XXI столітті. Цей процес обумовлений ухиленням або відстороненням батьків від виконання своїх батьківських обов'язків. Обов'язки батьків, зокрема, визначені у Сімейному кодексі України [28]. За роки незалежності нашої держави багато дітей опинилися в умовах трудової міграції, таким чином залишившись без належної опіки. Трудова міграція неминуче відбивається на українських родинах. Це зумовлює епізодичність виховних впливів на дітей, недоліки у формуванні сімейних стосунків, часте емоційне відторгнення батьків дітьми, відсутність взаєморозуміння між поколіннями. Крім того, діти отримують психологічні травми під час тривалої розлуки з батьками. Розрив родинних зв’язків негативно впливає на психіку та дитячий розвиток. Підлітки стикаються з цілою низкою проблем, негативно сприймають реальність та часто потрапляють у кримінальне середовище. В таких умовах суспільство отримує потенційних соціальних сиріт, дітей групи ризику.

Поширення соціального сирітства та дитячого неблагополуччя має свої корені в кризових явищах, таких як зростання злочинності, наркоманії,

алкоголізму та виникнення й розповсюдження психічних захворювань. Також у зв’язку з різким зубожінням українських родин трапляються відмови від дитини через відсутність можливості прогодувати її та утримувати. Ці процеси поширюють явище соціального сирітства й мають загрозливий характер для держави й суспільства в цілому.

Сирітство є соціальним явищем, яке виникає тоді, коли діти втрачають батьків або залишаються без їх піклування через різні обставини, включаючи смерть батьків або визнання їх недієздатними [3]. Соціальні сироти становлять особливу групу, яка за живих батьків залишилася фактично без їхньої опіки та турботи через соціальні, економічні та морально-психологічні причини.

Отже, наукові джерела розглядають дві основні категорії даного поняття: повне сирітство як випадок, коли діти фізично втратили батьків, що пов’язано з їх смертю чи загибеллю; та соціальне сирітство, коли батьки не виконують свої обов'язки з різних причин.

Соціальне сирітство вважають відносно новою категорією в житті українського соціуму, станом на зараз соціальне сирітство набуває нового вигляду та різних форм. Тому важливе завдання держави та сучасної молодіжної політики в державі полягає в тому, щоб знайти оптимальні шляхи вирішення даної проблеми.

Слід зазначити, що в міждисциплінарному підході, тобто коли пізнання явища досягається за допомогою поєднання зусиль окремих наук, погляд на дане явище може відрізнятися за різними, неоднаковими точками зору. Дослідники в галузі соціології розглядають сирітство як складний, комплексний соціальний феномен, який слід вивчати на міждисциплінарному рівні [23, с. 67].

Соціокультурна характеристика соціального сирітства включає в себе поєднання історичних, соціальих, культурних, економічних та психологічних факторів, які позначаються на різних сферах його розповсюдження. З точки зору соціальної педагогіки важливу роль відіграє правильно знайдений та застосований стиль виховання, коли не лише здійснюється повний контроль за

дозвіллям та поведінкою дитини, а й зберігається підтримка у стосунках та невидимий внутрішній духовний зв’язок дорослого з дитиною. В юриспруденції проблему соціального сирітства трактують, розглядаючи причини походження даного явища, а також аналізуючи заходи з профілактики даної проблеми.

Серед науковців протягом останніх десятиліть поширена ще й така думка, що соціальне сирітство - явище тимчасове, і коли ліквідуються причини його виникнення, то проблема зникне сама по собі. Інші ж вважають, що соціальне сирітство має психологічний аспект, коли дитина відчуває себе одинокою в соціумі, що не є об’єктивним фактором для визначення цього поняття.

Соціальне сирітство, як педагогічна проблема, виникає за таких обставин, як відсутність необхідних умов для виховання. Це призводить до педагогічної занедбаності, що стає фактором розладів у поведінці та психологічному розвитку дитини. В такому випадку неповнолітні проявляють стійке відхилення від норм у поведінці та навчальній діяльності. Педагогічна занедбаність виявляється у нерозвиненості, неосвіченості та невихованості дитини. В сімейному оточенні дитина набуває первинного соціального досвіду. Сприймати навколишній світ вона вчиться на основі тих знань та умінь, що закладали їй в родині. Коли таке формування втрачається, то спостерігається процес педагогічної занедбаності. Тоді батьки недостатньо цікавляться дитиною, сім’ю супроводжує низький матеріальний рівень, несприятливі умови проживання, також має місце слабкий освітній та культурний розвиток батьків, часті конфлікти в родині, бездоглядність та неправильний стиль виховання.

Сучасна сім'я має порушену структуру, що ускладнює позитивний емоційний контакт з дітьми. Суперечності в сім'ї, відсутність емоційної підтримки та розлучення батьків ускладнюють структуру сімейних взаємин, що негативно позначається на гармонійному розвитку дітей. Вони отримують негативний соціальний досвід, що великою мірою в подальшому посилює педагогічну занедбаність. Діти з сімей з порушеною структурою, дисгармонією в стосунках важче пристосовуються до соціальних умов, про таких дітей

говорять, як про «важких», «важковиховуваних». Відповідно, об’єми соціального сирітства сьогодні збільшуються, суспільство отримує його інші різноманітні форми.

Слід зазначити, що велика кількість соціальних сиріт залишається невиявленою або прихованою протягом тривалого часу. Така форма сирітства визнається науковою літературою, коли неповнолітні діти та підлітки живуть разом з батьками, але не отримують від них необхідного батьківського догляду та підтримки. Це все частіше спричиняє бездомність та асоціальну поведінку серед дітей та підлітків.

На підставі викладеного, сирітство відображається у двох видах: біологічне, коли діти втратили обох батьків, і соціальне, коли діти залишаються сиротами при живих батьках [7]. Наразі соціальне сирітство в Україні набуває значних масштабів і стає поширенішим, ніж біологічне. Дитина, яка проживає в офіційній сім'ї поряд зі своїми батьками, але не отримує від них належного догляду, родинної опіки або батьківської підтримки, фактично перебуває у стані соціального сирітства.

Деякі джерела називають соціальних сиріт як особливу соціально-демографічну групу дітей, які залишилися сиротами при живих батьках через соціальні, економічні та морально-психологічні причини, що призводить до збільшення числа дітей, позбавлених сімейного оточення [20]. Окрема наукова література позначає сирітство як усунення або байдужість близького оточення дитини щодо виконання батьківських обов'язків з елементами викривлення або ж повної деформації поведінки батьків. При визначенні явища «соціальне сирітство» наголос ставиться на суспільство, у якому, на жаль, повною мірою не забезпечені матеріальні та соціальні умови, в яких будь-яка родина, кожен з батьків сумлінно виконує обов’язки стосовно виховання власних дітей [1].

Законодавча база України визначає категорію соціальних сиріт таким чином. У Законі України «Про охорону дитинства», категорія «діти без батьківського піклування» характеризується такими рисами, як відсутність піклування через позбавлення батьків їхніх прав, або відібрання без

позбавлення, коли батьки визнані як недієздатні або безвісно відсутні, позбавлені волі , під слідством, у розшуку, ухиляються від виплати аліментів, а також сюди відносять підкинутих, відмовних та безпритульних [13].

Л. Вейландє вважає явище соціального сирітства «аномальним» [4, с. 33]. Науковиця називає його відповіддю на суспільні руйнування і розлади. Через брак громадських та державних організацій, які б сповна забезпечували права та свободи дітей, суспільство в цілому, а сім'я зокрема, перебуває в стані кризи, коли соціум негативно впливає на формування моральних, інтелектуальних, соціальних рис індивіда.

Згідно з думкою Л.В. Кальченко, слово «сирота» має суттєву мовну основу, тому що має походження від українського «сирота», давньоруського «сирота» і старослов'янського «сиръ». Крім того, в лужицьких мовах (верхньолужицька та нижньолужицька), що належать слов'янській меншині на сході Німеччини, трапляється «syrota», в болгарській і сербохорватській мовах теж зустрічаємо лінгвістичну одиницю «сирота», словенською «siro'ta» та чеською «sirota», польською «sierota». В загальному значення усіх цих мовних одиниць об'єднується в одне тлумачення: «дитина, яка залишилася без одного або обох батьків, жебрак» [17, с.161]. Таке авторське узагальнення розкриває слов'янське коріння терміну «сирота». Це засвідчує його давнє вживання та широке розповсюдження у ранньому суспільстві.

Отже, сирітство в своїх різних проявах – це своєрідне становище дитини, яке має місце в побудові системи суспільних взаємовідносин. При ньому діти, маючи різний соціальний статус батьків, залишені без потрібної турботи та належного виховання. Основні соціальні інститути, такі як школа, сім'я, держава, у соціокультурному вимірі мають слабку сферу впливу та суспільного контролю серед соціальних сиріт.

1.2. Причини, проблеми ти наслідки соціального сирітства

Проблема соціального сирітства вивчається науковцями, розпочинаючи з визначення цього явища та аналізу думки громадськості про соціальних сиріт, і завершуючи пошуком ефективних шляхів допомоги цим дітям. Останнє можливе лише за умови комплексного аналізу причин цього суспільного явища в конкретному суспільстві, що дозволить запобігти найбільш серйозним наслідкам та попередити можливе сирітство.

Досліджуючи наукові питання про соціальних сиріт, фахівці соціальної сфери визначають загальні чинники, властиві всій світовій спільноті при виникненні сирітства. Це військові збройні конфлікти, міжнародні ворожнечі, недостатнє матеріальне забезпечення окремої держави, нестійкість шлюбів та зниження моральних цінностей в сімейному оточенні, розповсюдження алкогольної та наркотичної залежності, небажане народження дітей поза шлюбом, порушення релігійних традицій, класова розбіжність у суспільстві, погіршення системи виховання та освіти.

Класифікуючи причини соціального сирітства, враховують середовище, в якому вони виникають. Загалом, можна виділити два критерії причин появи соціального сирітства: зовнішні негативні чинники впливу на сім'ю, що породжуються в державі, та внутрішні негативні фактори, що знаходяться всередині сім'ї (Рис. 1.2.).

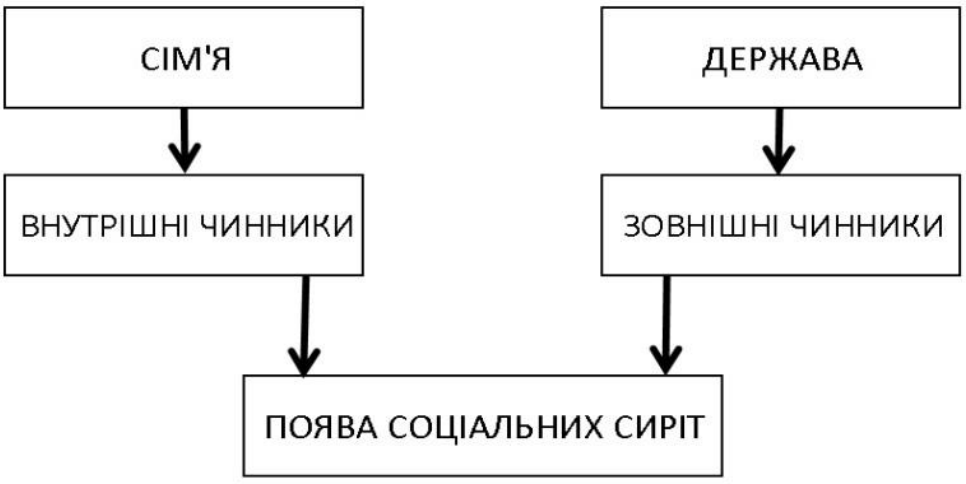

Рис. 1.2. Середовище появи соціальних сиріт

Зовнішні причини, які породжують соціальних сиріт, відображаються на рівні держави і обумовлені соціально-економічними умовами. Серед них можна виділити економічну нестабільність, бідність, зростання злочинності, збройні конфлікти, інфляцію, безробіття та інші фактори.

Внутрішні причини появи соціальних сиріт формуються безпосередньо в родинному середовищі. Вони характеризуються суб'єктивністю виникнення та залежністю від зовнішніх негативних факторів. Часто ці проблеми виникають внаслідок труднощів усередині сім'ї. Проте, зовнішні обставини, такі як нестабільна соціально-економічна ситуація в країні чи безробіття, часто виступають каталізаторами негативних процесів усередині сім'ї. Такі причини, як позашлюбне народження дітей, відмова від новонароджених, незадовільні матеріальні та житлові умови, недоліки в вихованні, жорстокість поводження батьків, алкоголізм, наркоманія, ув'язнення батьків, неповні сім'ї, також призводять до соціального сирітства. Навіть у благополучних сім'ях негативні соціально-економічні умови можуть спричиняти напругу і впливати на виховання дітей. Наприклад, значна кількість молоді, створивши власну сім'ю, погоджується на житлові умови з батьками. Це породжує конфлікти в побуті, розбіжності на виховання дітей, непорозуміння в спілкуванні молодшого й старшого покоління. Такі явища, в свою чергу, негативно позначаються на морально-психологічному кліматі в родині, на загальному розвитку дітей. Або ж у благополучній сім'ї хтось із її членів втрачає роботу, як наслідок, погіршуються матеріально-побутові умови, підвищується рівень бідності. Такі чинники можуть спричинити появу страхів у майбутньому, напругу в стосунках між членами однієї родини, негативний вплив на виховання дітей.

Діти з моменту народження можуть увійти в стан сирітства, коли матір, перебуваючи ще в пологовому будинку, оформлює документально свою відмову. Такі матері, здебільшого, соціально незрілі й народжують у ранньому віці. На думку багатьох експертів у галузі медичної психології та педагогіки, такі соціальні сироти - це результат безтурботного ставлення підлітків до вагітності та намагання прикривати від своїх близьких факт народження

дитини, що часто є наслідком серйозних порушень психічного стану матері та її світогляду.

Відмовні новонароджені – це окрема особлива категорія соціальних сиріт. Матері, які народжують їх, зазвичай перебувають у складних життєвих обставинах, тобто їм не під силу здолати різні проблеми й суспільні виклики самостійно. Складні життєві обставини обумовлені соціальними, економічними, культурними, комунікаційними, віковими, медичними, сімейними та іншими факторами, і в результаті людина зі складними життєвими обставинами перетворюється на соціально дезадаптовану, яка вибуває зі звичайних вимірів соціальних систем.

Основні чинники, що штовхають жінок на шлях відмови від новонароджених дітей:

- соціально-економічні проблеми (безробіття, важке фінансове становище, відсутність нормальних житлових умов);
- недосвідченість сім'ї у вихованні дитини (зниження виховного потенціалу сім'ї, несформованість відповідального ставлення до батьківства);
- вікова незрілість;
- безвідповідальність перед собою, родиною та громадою;
- алкогольна або наркотична залежність матері;
- народження дитини зі значними патологічними вадами або з інвалідністю;
- відсутність психологічної підтримки з боку близьких;
- відмова матері від інших дітей внаслідок позбавлення її батьківських прав;
- наявність позбавлення батьківських прав стосовно інших дітей.

Варто зауважити, що існують інші вагомі чинники, що сприяють появі виникнення соціального сирітства. Сюди слід віднести асоціальну поведінку батьків, сексуальне насилля стосовно дітей, жорстоке поводження з ними в сім’ях, недбале виконання опікунських обов’язків. Це свідчить про відсутність духовних цінностей у батьків сьогодення. Життєво важливі людські якості та

усвідомлена виховна функція забезпечать психологічний комфорт та всебічну підтримку дітям.

В контексті причин соціального сирітства не слід оминати ще питання пропаганди, насильства в засобах масової інформації, яке наразі стало актуальним та поширеним. Молодь приваблює безвідповідальний, вільний від турбот зразок життя з порушенням моральних стандартів та життєвих цінностей, що сприяє поширенню соціального сирітства.

Релігійні традиції нашого суспільства останнім часом з різних причин послабшали. Здавна просвітницька діяльність церкви впливала на утворення та розвиток сімейних цінностей. Нині ж соціологи підкреслюють , що в соціумі відстежується економічна мірка до понять материнства, добра, турботи, часом дітей навіть народжують заради матеріальної вигоди.

Зменшення впливу сім'ї на виховання дітей - одна з вагомих причин виникнення соціального сирітства. Брак належної уваги з боку держави до інституту сім'ї призводить до різкого погіршення матеріального стану значної кількості сімей. Крім того, у молодих батьків відбувається спотворення уявлень про повноцінну та благополучну сім'ю, а також про значення дитини у сім'ї.

Часто молоді батьки, зокрема матері, прагнуть забезпечити собі особистий добробут, не враховуючи потреб та інтересів своєї дитини. Вони вступають у стосунки з іншими партнерами, ігноруючи вплив таких подій на свою дитину. Це може призвести до конфліктів та розвитку агресивності у дитини, оскільки вона втрачає емоційну близкість з біологічним батьком.

Велика кількість розлучень негативно впливає, насамперед, на процес виховання дітей. Один з батьків, який залишається з дитиною, може впасти в депресію або стати залежним від алкоголю тощо.

У зв'язку з деградацією дорослої частини населення поширюються такі проблеми, як алкоголізм та наркоманія, як наслідок - виховання дітей в неналежних умовах. Діти алко- та наркозалежних батьків зазнають бездоглядності, бродяжництва, впливу кримінального середовища тощо. Раннє

виявлення та особлива турбота про них - першочергове завдання соціальних служб.

Нерідко багатодітність виникає в сім'ях не з любові до дітей, а з метою отримання пільг, матеріальних вигод, які передбачені для багатодітних сімей. В такому випадку питання виховання і благополуччя дітей виступає, на жаль, на другий план.

Отже, серед основних причин, що впливають на збільшення кількості соціальних сиріт, можна назвати такі:

- асоціальна або агресивна поведінка батьків, що становить загрозу для життя та здоров'я дітей;
- поширення алкоголізму і наркоманії серед населення;
- жорстокість або насилля стосовно дітей;
- стан недієздатності батьків, зокрема, через хвороби, пов'язані з психічними розладами;
- високі показники смертності населення;
- багаточисельність випадків позашлюбної народжуваності;
- наявність дисфункційних сімей - неповних, новоутворених, багатодітних, сімей з дітьми з інвалідністю;
- нездорова емоційна атмосфера в сім'ї та конфліктність між її членами;
- високий рівень безробіття у країні;
- збройна агресія з боку інших країн;
- збільшення числа неповнолітніх батьків, які не можуть самостійно виховувати дітей;
- виїзд батьків за кордон у пошуках роботи, тобто трудова міграція;
- зростання злочинності, коли батьки відбувають покарання в установах позбавлення волі;
- руйнування традицій та сімейних цінностей;
- низький матеріальний рівень забезпечення сімей, коли вони перебувають за межею бідності;

- відсутність дієвих соціальних програм підтримки сімей з дітьми;
- загальне зниження морального рівня населення країни тощо.

Актуальне завдання держави станом на зараз полягає в пошуку напрямків такого розвитку, які б суттєво знижували рівень соціального сирітства та підвищували ефективність профілактики його проявів.

Сьогодні не можна оминути таку причину виникнення соціального сирітства, як збройна агресія з боку росії. В нашій державі в умовах війни значно зросла кількість дітей, які залишилися без батьківського піклування, тисячі з них втратили батьків через бойові дії, окупацію, примусове вивезення мирного населення тощо.

В Україні в 2020 році було створено Національну соціальну сервісну службу України. Вона виконує функції центрального органу виконавчої влади. Завдання служби полягає у реалізації державної політики стосовно соціального захисту населення. Захист прав дітей та контроль у сфері надання соціальної підтримки з дотриманням основ законодавства – провідна діяльність даної служби. Згідно з положенням про свою діяльність, зазначена служба обраховує кількість дітей, які потрапили в складні життєві обставини [24]. Сюди входять діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, число усиновлених дітей, а також дітей, які перебувають у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу й інших установах, що забезпечують догляд і виховання.

Національна соціальна сервісна служба України під час війни відстежує чисельність дітей, які залишилися без батьківського піклування з різних причин: або ж втратили батьків у зв'язку з їх смертю, або ж перебувають під опікою або піклуванням родичів чи опікунів. Також служба веде облік дітей, які були розміщені в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу.

Дані щодо кількості дітей без батьківського піклування є приблизними і змінюються через непостійну ситуацію в країні, особливо на окупованих територіях, де система захисту дітей працює неналежним чином. Держава здійснює заходи на законодавчому рівні для захисту цих дітей і розміщення їх в сімейному оточенні, щоб вони отримували особливу увагу та турботу [9].

Зростання кількості дітей, в яких загинули батьки, чи знаходяться у полоні, чи примусово депортовані, є важким та серйозним наслідком повномасштабного вторгнення російської федерації. Україні нині необхідно вести послідовну політику в напрямку піклування про таку категорію дітей, забезпечити їм гармонійний розвиток та надати максимальну підтримку в формах утримання та виховання, що найбільш придатні для сімейного оточення. Відповідальні відомства мають вдосконалити механізми сприяння для існуючих сімейних форм виховання дітей цієї категорії. Це стосується прийомних та патронатних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей опікунів, а також мова йде про підтримку національного всиновлення.

Позитивна тенденція до послідовного зменшення числа соціальних сиріт спостерігалася в Україні до початку війни, проте у 2022 році цей процес був перерваний. Умови російської військової агресії призвели до збільшення чисельності таких дітей за рахунок тих, хто став жертвою воєнних подій: батьки загинули, отримали серйозні поранення, зникли безвісти або були примусово депортовані. Забезпечення комфортних умов життя та гармонійного розвитку цієї категорії дітей стає складним та надзвичайно важливим завданням для держави.

Крім того, триває неминучий процес деформації складу населення за статево-віковими ознаками через значні людські втрати, адже під час бойових дій гинуть чоловіки, які мають репродуктивний вік. Це призводить до зменшення та зміни потенціалу для укладання шлюбів. Шлюбна та сімейна структура українського населення зазнала значного негативного впливу за час російського вторгнення. У сімейній структурі населення з’явилися вдови, діти-сироти, неповні сім’ї. Спостерігається погіршення економічної та виховної ситуації у родинах з дітьми.

Науковці в галузі педагогіки та психології не залишають поза увагою психологічний аспект наслідків дії соціального сирітства на особистість дитини. До них відносять розвиток глибокого депресивного стану, відмову від спілкування, зростання дитячої роздратованості, агресивності, тривожності,

відчуття зневіри до оточуючих; поява проблем з адаптацією в шкільному колективі та проявів девіантної поведінки.

Отже, як зображено на «Рис. 1.3.», існують такі загальні причини появи соціального сирітства: демографічні процеси; деформація шлюбу; безробіття; збройні конфлікти; економічна нестабільність; трудова міграція; соціальна незахищеність; велика кількість сімей, що не можуть виконувати свої обов'язки через алкоголізм, наркоманію, домашнє насильство тощо.

Рис. 1.3. Загальний перелік причин появи соціального сирітства.

Таким чином, коло причин соціального сирітства досить широке. Навіть при зростанні кількості випадків соціального сирітства, наразі не існує альтернативних форм догляду за дитиною, які могли би повністю замінити батьківську турботу та сімейне середовище. Тому досить важливою є реалізація профілактичних заходів щодо соціального сирітства в українських сім'ях, що передбачає дослідження основних причин його виникнення.

1.3. Соціальне сирітство як наслідок неблагополуччя сім’ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах

Сім’я - це група людей, яка складається з двох або більше осіб, об'єднаних не лише спорідненістю, але й взаємними почуттями глибокої любові, турботи та взаємопідтримки. Вона є осередком глибоких взаємин, де кожен відчуває відповідальність один перед одним. Члени однієї сім’ї мають спільний побут і наділені взаємними правами, обов’язками та моральними цінностями [28]. Безумовно, сім’я є фундаментом суспільства, місцем, де починається формування особистості.

У здоровій сім'ї панує взаєморозуміння, повага та позитивна атмосфера, що сприяє психологічному благополуччю всіх її членів. Взаємна підтримка, довіра та турбота проходять крізь кожен аспект сімейного життя, а розумне вирішення проблем допомагає зміцнити родинний зв'язок. Спільні погляди на різні сфери духовного життя – це риса психологічно здорової сім’ї [33, с. 70].

Великий український педагог Василь Сухомлинський підкреслював, що гармонійне співіснування батьків створює сприятливі умови для розвитку дитини, допомагаючи їй правильно уявляти світ. Психологічно здорова обстановка в сім’ї благотворно впливає на особистість дитини, на організацію її позитивних рис. Дитина в здоровому родинному оточенні відчуває себе на рівних правах, впевнена в любові й турботі до себе, також вона знає коло своїх прав та обов’язків, відчуває розуміння до своїх потреб [31]. Іншими словами, благополучна сім’я – надійна запорука душевного комфорту дитини.

Проте, відсутність гармонії в сім'ї може призвести до негативних наслідків у вихованні дітей, які в результаті можуть мати складнощі в адаптації до соціального середовища та до навчання. Діяльність неблагополучної сім ї є підставою появи важковиховуваних дітей, що можуть потрапити в категорію соціальних сиріт. Важковиховувані свідомо чи несвідомо здатні чинити спротив певному педагогічному впливу. Причини прояву спротиву різні: значні прорахунки з боку вихователів чи батьків, дефекти психічного й суспільного

розвитку, особистісні риси характеру тощо. Важковиховувані мають низький рівень соціальної адаптації, не до кінця засвоюють навчальні предмети й не розуміють значення своїх соціальних ролей.

Карл Роджерс, американський психолог і дослідник етапів становлення особистості, в свій час у середині XX століття активно займався соціальною роботою. Як основоположник гуманістичної психології, він проводив психологічні дослідження в галузі глибокого вивчення особистісних рис індивіда й особливу увагу приділяв роботі з проблемними дітьми, надавав їм практичну психологічну допомогу. Роджерс проводив діагностику дітей-правопорушників, дітей із малозабезпечених сімей, про що зазначав у своїй всесвітньовідомій праці «Становлення особистості» [36]. Психотерапевт досліджував групові та індивідуальні методи роботи з різними прошарками суспільства, вивчаючи взаємодію суб'єктів з навколишнім соціальним середовищем.

У благополучних сімейних відносинах Роджерс вбачав любов, повагу, вірність, надійність, взаємодопомогу, позитивний взаємозв’язок у спілкуванні, пластичність та легкість взаємостосунків. Він підкреслював, що в сім’ї йде безперервний процес розвитку всіх її членів. Для зміцнення родинних взаємозв’язків, як вважав дослідник, у сім’ї має панувати чуйність, доброта, співпереживання, прихильність один до одного.

Наукова література з психології висвітлює різноманітні аспекти сімейних взаємин, типологію сімей, стилі та цінності спілкування між подружжям, а також проблеми виховання дітей у сім'ї [25, с. 106]. Дослідники детально аналізують сім’ю як соціальний інститут, розрізняючи сім'ї з позитивним та негативним психологічним кліматом.

Сім'ї з позитивним психологічним кліматом характеризуються згуртованістю, доброзичливістю, взаємною вимогливістю та відповідальністю. Вони активно працюють над спільними проблемами, спілкуються відкрито та мають широкі соціальні контакти.

Навпаки, у сім'ях з негативним психологічним кліматом панує напруженість та конфліктність у взаєминах, а члени сім'ї можуть ставитися один до одного критично чи вороже, вони відчувають незахищеність та емоційний дискомфорт.

Безсумнівно, несприятливий психологічний клімат, недостатній рівень всебічного розвитку дітей, насильство над більш слабкими – це характеристика неблагополучної сім'ї. Причини бувають різними: нестерпні умови життя, нестача фінансів, відсутність взаємозв'язку батьків з дітьми, брак спільної мови, алкоголізм і наркоманія в сім'ї тощо.

У складних умовах сьогодення сім'я має важливу місію: збереження та відновлення свого статусу як головної ланки в процесі виховання дитини. Сімейне оточення покликане забезпечувати належні матеріальні та педагогічні умови для повного фізичного, морального та духовного зростання дитини. Проте, сім'я також сама потребує матеріальної та психолого-педагогічної підтримки.

Зазвичай сім’ю відносять до неблагополучної за такою рисою, як повна або ж часткова втрата виховних можливостей з різних причин. Як результат, з’являються несприятливі умови для виховання дітей у сім’ї з певними негативними проявами.

До неблагополучних належать:

- Сім'ї, де в батьків наявні прояви алкоголізму чи наркоманії, що призводить до спотворення формування особистості дитини та її слабкого фізичного та психічного здоров'я.
- Сім'ї із так званим соціальним ризиком, які потребують підтримки соціальних служб через складні соціальні умови (малозабезпечена, багатодітна сім'я, сім'я, що в своєму складі має дітей з інвалідністю чи дорослих членів сім’ї з інвалідністю, а також сім'ї з неповнолітніми матерями).
- Сім'ї з наявністю конфліктів, що призводить до психологічних травм та негативного впливу на розвиток дитини.

- Сім'ї асоціального спрямування, де члени сім'ї порушують моральні та правові норми суспільства, тобто здатні на правопорушення.
- Неповні сім'ї, де дитину виховує лише матір або ж лише батько, що може виникати внаслідок розлучення, смерті одного з батьків, позбавлення прав тощо. Такі сім'ї часто стикаються з психологічними труднощами та відчуженням у спілкуванні з дітьми. Дітям в такому оточенні притаманні надмірна роздратованість, байдужість.
- Сім'ї, які зовні мають вигляд благополучних, проте систематично допускають серйозні помилки в процесі виховання через недостатню педагогічну обізнаність і невігластво. У зовні благополучній сім'ї стосунки з дітьми формальні, немає єдності у вимогах до дитини, проявляються часті випадки бездоглядності, прояви надмірної батьківської любові, або навпаки, вимогливість до дитини із застосуванням фізичних покарань.

Типи неблагополучних сімей відображено на рисунку 4.

Рисунок 4. Типологія неблагополучної сім'ї, що перебуває в СЖО

Соціальною роботою з неблагополучними сім’ями в Україні займаються державні установи та різні суспільні інститути, що надають соціальні послуги та втілюють в життя дослідницькі програми для поліпшення становища згаданої категорії громадян.

Цілком закономірно, що середовище поповнення соціальних сиріт здебільшого складають неблагополучні сім’ї (алкоголезалежні, наркозалежні, неповні, асоціальні, конфліктні тощо), вони є головним джерелом збільшення кількості соціальних сиріт в Україні. Такі родини, на жаль, мають здатність циклічно відтворюватися, породжуючи осіб із низькою самооцінкою, схильних до злочинності, з психічними захворюваннями, залежностями та іншими соціальними проблемами.

Для дитини сім'я може бути неблагополучною, якщо рідне оточення стає джерелом психічного напруження, навіть хвороби. Протест дитини може виявитися у певних сумнівах щодо будь-яких дій, у виборі сумнівних друзів, у формуванні різних негативних залежностей тощо. Неблагополучна сім'я - це та, яка втратила здатність до виховання через різноманітні причини, утворивши несприятливі умови для дитини.

Негативність сімейних відносин, тобто сімейне неблагополуччя, погано впливає на формування особистості дитини. Складний емоційно-психологічний клімат сім'ї стає основою таких станів, коли діти рано втрачають потребу в спілкуванні з батьками, стають закритими, егоїстичними, впертими, конфліктними, для них притаманна надмірна образливість, невпевненість у своїх силах тощо. Напружений емоційно-психологічний клімат сім'ї часто породжує бажання втекти з дому. Все це свідчить про те, що діти з неблагополучних сімей частіше за інших поповнюють ряди важковиховуваних і правопорушників, відповідно й соціальних сиріт.

У соціології неблагополуччя родини має ознаки значної кількості непорозумінь між подружжям, відсутність окремого житла, матеріальні

нестатки, слабкість шлюбних зв’язків, незацікавленість у сімейному дозвіллі, відсутність освіти, несамостійність подружжя тощо.

До поняття «неблагополучна сім’я» можна дібрати такий синонімічний ряд: «проблемна», «конфліктна», «кризова», «аморальна», «асоціальна», «дисфункціональна», «сім’я, що опинилася в складних життєвих обставинах».

Фахівці стверджують, що неблагополучною вважається сім'я, коли в ній зберігається низький рівень психологічного комфорту, відсутність емоційної підтримки та відчуття безпеки та цінності. Це може спотворити процес виховання та призвести до появи проблемних дітей.

У неблагополучній сім’ї спостерігаються стійкі конфліктні ситуації, що виникають внаслідок зловживання батьками спиртного чи через наркозалежність, або ж батьки ведуть аморальний спосіб життя, або зайняті власними проблемами й до дитини ставляться формально. Відсутнє вміння будувати стосунки, панують розбіжності в погляді на сімейні проблеми. Нині зростають показники проявів жорстокості та насилля щодо дітей. В загальному усі такі прояви породжують дитячу бездоглядність, що прямо пов’язана з виникненням соціального сирітства.

Права дитини в неблагополучній сім’ї грубо порушені. Відносини , що формуються в такого типу родинах, несуть негативний вплив на розвиток особистості дитини. Проблемні сім’ї не здатні самотужки вирішити проблеми, тому потребують кваліфікованої допомоги на регулярній основі. Діти, які знаходяться в асоціальних родинах, мають потребу в захисті та підтримці педагогів, психологів та соціальних працівників.

В усіх випадках найважливішою проблемою є те, що для багатьох сімей їх неблагополуччя – це нормальне явище на постійній основі. Батько, мати або інші члени родини не бажають змінювати ситуацію. Найбільш гостро ця проблема виявляється, коли дитина виросла в такій сім'ї, не знаючи іншого способу життя, тому й далі наслідує приклад своїх батьків. Діти з неблагополучних сімей мають обмеженість у соціальних зв'язках зі світом, найчастіше не можуть розраховувати на матеріальну або моральну підтримку

від своєї родини, близьких чи рідних, тому завдання дорослих полягає у стимулюванні їхньої мотивації до досягнення успіху, активності, ініціативності та старанності.

Отже, неблагополучні родини опиняються у складних життєвих обставинах, які негативно впливають на життя, здоров'я та розвиток осіб у такій сім'ї, на функціонування сім'ї. Такі негативні соціальні умови особа або сім'я не в змозі здолати самостійно.

Поняття «складні життєві обставини» офіційно визначене у Законі України «Про соціальні послуги» [15] та охоплює обставини, що походять від інвалідності, віку, стану здоров'я, соціального становища, життєвих звичок та способу життя, які частково або повністю позбавляють особу здатності самостійно піклуватися про своє особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті. Згідно Закону, чинники, що можуть зумовити складні життєві обставини: похилий вік; часткова або повна втрата рухової активності, пам’яті; невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування; психічні та поведінкові розлади, у тому числі внаслідок вживання психоактивних речовин; інвалідність; бездомність; безробіття; малозабезпеченість особи; поведінкові розлади в дітей через розлучення батьків; ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов’язків із виховання дитини; втрата соціальних зв’язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі; жорстоке поводження з дитиною; насильство за ознакою статі; домашнє насильство; потрапляння в ситуацію торгівлі людьми; шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Очевидно, що багато з цих чинників є відображенням соціальних проблем наблагополучних сімей, що, зрештою, є причиною появи соціальних сиріт. Працюючи з такими сім'ями, фахівцям важливо ставити перед собою непрості й важливі завдання: подолати складні життєві обставини, мінімізувати негативні наслідки таких обставин та здійснити заходи з профілактики їх виникнення.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИМИ СІМ'ЯМИ, ЩО ОПИНИЛИСЯ В СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

2.1. Профілактика соціального сирітства як напрям діяльності соціальної роботи

Одним із способів зменшення кількості соціальних сиріт у суспільстві є вчасна профілактика цього негативного явища. Профілактика полягає у попередженні виникнення проблеми через ретельне виявлення та реагування на фактори, які можуть призвести до того, що дитина залишилася без батьківського піклування.

Фахівці у сфері соціальної роботи визначають профілактику соціального сирітства як одне з найважливіших завдань. Соціальні працівники взаємодіють з родинами та дітьми, які можуть опинитися в складних життєвих обставинах, щоб допомогти їм отримати доступ до освіти, медичної допомоги, житла та інших необхідних ресурсів.

Першочерговим завданням у профілактиці соціального сирітства, як стверджує більшість дослідників, є підтримка та допомога сім'ям з метою створення позитивного клімату в їхньому оточенні. Профілактика визнається одним із перспективних та критично важливих напрямків у боротьбі з проблемою соціального сирітства.

Термін «профілактика» має грецьке коріння (від prophylaktikos - запобіжний), що підкреслює значення передбачуваних заходів для уникнення будь-яких негативних наслідків. Профілактика зазвичай асоціюється з попереднім плануванням діяльності, спрямованим на усунення причин, що можуть призвести до небажаних наслідків. З цього випливає, що профілактика - це система спланованих дій, що направлені на досягнення конкретного результату.

Основні аспекти профілактики соціального сирітства тісно пов'язані з загальним розумінням поняття «соціальна профілактика». Згідно з О. Безпалько, – це «напрям соціально-педагогічної діяльності, що передбачає комплекс соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі». [2, с.35]

Соціальна профілактика, як ключовий елемент соціальної сфери, в енциклопедичних джерелах розглядається як діяльність, спрямована на «запобігання виникненню, поширенню або загостренню негативних соціальних явищ та їх небезпечних наслідків». [6, с. 166]

Державна профілактична діяльність, орієнтована на підвищення якості життя через ряд заходів, мінімізацію соціальних ризиків та забезпечення умов для реалізації принципу соціальної справедливості, відома як соціальна профілактика. Ця форма діяльності створює необхідну базу, на якій більш ефективно проводяться інші види профілактики, такі як психологічна, педагогічна, медична та соціально-педагогічна.

У сфері соціальної роботи розрізняють три види профілактичної діяльності: первинну, вторинну та третинну.

Основна мета первинної профілактики полягає в тому, щоб створити такі умови, які б значною мірою зменшили загрозу появи раннього соціального сирітства. Ця форма профілактики застосовується до підлітків і молодих людей, що ще не перебувають у шлюбі. Таким чином, первинна профілактика використовується у тих випадках, коли проблема або негативне явище ще не сформувалися серед отримувачів послуг.

Вторинна профілактика спрямована на запобігання відмови від дітей. Її цільовою аудиторією є одинокі матері, сім'ї з високим рівнем ризику, сім'ї в період вагітності жінок та після появи на світ дитини, а також сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах. Отже, вторинна профілактика застосовується у випадках високого ризику виникнення проблеми або негативного явища серед одержувачів послуг.

Третинна профілактика ставить завдання запобігти повторенню соціального сирітства. В умовах третинної профілактики проблеми чи негативні явища уже присутні та призводять до несприятливих наслідків чи збитків.

Види профілактики соціального сирітства відображено в таблиці 2.1

Таблиця 2.1

Види профілактики соціального сирітства

Профілактика соціального сирітства	Мета	Цільова група
Первинна	Створення умов для запобігання раннього соціального сирітства	Підлітки, молодь, що не перебуває у шлюбі
Вторинна	Попередження відмов від дітей	Самотні матері, сім'ї групи ризику, сім'ї у СЖО
Третинна	Попередження відтворення соціального сирітства	Прийомні сім'ї, ДБСТ, сім'ї опікунів, вихованці інтернатних закладів

Перший рівень – це сукупність дій та заходів, що спрямовані на те, аби сформувати в населення свідоме ставлення до планування сім'ї та створити сприятливі умови для виконання батьківських обов'язків. Сюди слід віднести:

- статеве виховання підростаючого покоління;
- запобігання небажаної вагітності;
- консультування молоді, яка в майбутньому хоче брати шлюб;
- готовність молодих батьків до народження дитини;
- поширення соціальної реклами, яка привертає увагу до проблем відповідального батьківства.

Перший рівень також передбачає забезпечення державних соціальних гарантій родинам із дітьми з метою зменшення фінансового навантаження на сімейне середовище, в якому виховується дитина.

Сформувати серед молоді систему сімейних цінностей - один із основних способів первинної профілактики соціального сирітства. Це включає такі аспекти, як вірність у подружніх стосунках, турбота про дітей та літніх членів сім'ї, повага до предків, гармонійні стосунки у родині, дотримання прав дитини, ведення здорового способу життя, збереження традицій та інші. [30, с.7]

Мета другого рівня профілактики соціального сирітства – запобігати потраплянню дітей до інтернатних закладів та надання підтримки сім'ям у кризових ситуаціях. Особлива увага приділяється таким групам:

- одинока матір чи батько, що самотужки виховують дітей;
- батьки (опікуни), які виховують дітей із хронічними захворюваннями або інвалідністю;
- батьки, які самі є вихідцями з інтернатних закладів, або в минулому члени кризових сімей;
- батьки, яких раніше позбавили батьківських прав або які перебували в установах позбавлення волі;
- батьки з хронічними захворюваннями (зокрема інтелектуальними порушеннями або психічними розладами) та/або інвалідністю;
- сім'ї заробітчан, тобто під впливом трудової міграції;
- сім'ї, де батьки неповнолітні або, навпаки, представники похилого віку;
- сім'ї з дітьми, яким притаманна девіантна поведінка;
- сім'ї, в яких триває, або ж завершився, або має відбутися процес розлучення.

На третьому рівні профілактики соціального сирітства ставляться завдання надати належну допомогу вихованцям інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щоб забезпечити їх

якнайшвидше повернення до життя в соціумі. Третій рівень містить такі завдання:

- розвинути систему сімейних форм влаштування для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (створити позитивне ставлення суспільства до фактів усиновлення, до організації прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу; вдосконалити відбір кандидатів у прийомні батьки/усиновлювачі/батьки-вихователі; розробити й запровадити необхідні послуги для сімей, що наважилися на усиновлення або тимчасове виховання дітей);
- запровадити послуги, які мають на меті повернути вихідців з інтернатів у їхні біологічні родини;
- розформувати інтернатні заклади для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Отже, для боротьби з проблемою соціального сирітства необхідно використовувати комплексний підхід, що передбачає трирівневу систему профілактики.

Рівні профілактики стосовно соціального сирітства можуть мати й такі форми:

- Загально-соціальний рівень (заходи загальної профілактики) визначає активність держави, суспільства та їхніх інституцій, коли дії направлені на вирішення суперечностей в економіці, в аспектах соціального життя та в морально-духовній площині.
- Спеціальний рівень (соціальна профілактика, що включає соціально-педагогічну, соціально-психологічну систему запобіжних заходів) полягає в упорядкуванні впливу на несприятливі фактори, що призводять до різноманітних проявів аномальних явищ у соціумі.
- Індивідуальний рівень (індивідуальна профілактика) - це діяльність, спрямована на конкретних осіб, чия поведінка має ознаки відхилень або проблем.

Основна мета запобігання відтворенню соціального сирітства полягає в тому, щоб відновити порушені моральні, культурні, соціальні та міжособистісні зв'язки у дитини, сформувати у дітей-сиріт навички розв'язання життєвих проблем та відповідальну поведінку в питаннях планування і створення сім'ї.

Таким чином, профілактика соціального сирітства - це процес системного і цілеспрямованого перебігу найбільш вдалих умов для розвитку в дитини-сироти таких рис як самостійність, вміння розв'язувати непрості життєві задачі, адекватне оцінювання себе та інших, конструктивне спілкування та побудова рівноправних відносин з оточуючими, контроль емоційних проявів та імпульсивної поведінки.

Міністерство соціальної політики України є центральним органом виконавчої влади, відповідальним за формування та реалізацію державної політики у сфері надання соціальних послуг сім'ям у складних життєвих обставинах. Профілактика соціального сирітства є окремим важливим напрямком діяльності зазначеного відомства. На місцевому рівні органами профілактики є центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які займаються роботою з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також служби у справах дітей обласних державних адміністрацій, обласні центри матері та дитини, в яких надаються послуги з реабілітації та соціальної адаптації жінок, що опинилися у складних життєвих обставинах, центри надання соціальних послуг у громадах, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, державні дитячі виховні установи тощо.

Наша держава зобов’язалася дбати про осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, і допомагати їм повернутися до нормального життя, надаючи цій категорії населення різноманітні соціальні послуги. У закладах освіти змістовним завданням соціального педагога є вивчення та аналіз соціальних умов розвитку учасників освітнього процесу і здійснення соціально-педагогічного супроводу осіб та груп, які зазнали складних життєвих обставин. [21] Сюди відносять і осіб з інвалідністю. Наявність інвалідності одного з членів родини або виховання дитини з інвалідністю в сім'ї є вагомою ознакою

складних життєвих обставин і потребує соціального супроводу. У таких сім'ях існують різні проблеми: необхідність лікування, матеріальні труднощі, проблеми в спілкуванні, навчанні та професійній реалізації.

Варто зазначити, що сучасна соціальна сфера наголошує на інклюзивності, доступності та гнучкості. Тому Міністерство соціальної політики України в рамках реформування соціального обслуговування осіб, що мають інвалідність, активно працює над створенням ефективної інклюзивної системи, яка направлена на максимальне забезпечення людей з інвалідністю необхідними умовами реабілітації, гідного догляду (при необхідності), соціалізації, навчання та працевлаштування.

Зокрема, запровадження інклюзивної освіти є важливим етапом формування нового соціального середовища, в якому успішно проходить адаптація дитини з особливими потребами. Така дитина за умов інклюзії перебуває в повноцінному навчальному середовищі, що позитивно впливає на здобуття знань, умінь і навичок. За словами Г.В.Давиденко, дитина з особливими потребами в інклюзивному середовищі поступово позбувається «комплексів і симптомів відокремленості, неповноцінності та відірваності від життєвого середовища». [5] Адже мета інклюзії - це уникнення суспільної ізоляції.

Україна розробляє плани щодо відстеження явища соціального сирітства шляхом створення національних стратегій. Вони охоплюють довготривалі проміжки часу.

Так «Національна стратегія профілактики соціального сирітства до 2020 року» була розроблена Міністерством соціальної політики спільно з Дитячим фондом ООН в Україні (ЮНІСЕФ) та громадськими організаціями. Стратегія розроблена на основі аналізу ситуації, що склалася в державі у сфері соціального захисту дітей та сімей, в яких виховуються діти. [32] Її призначення:

• забезпечити раннє виявлення, прийом та передачу до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді інформацію про чисельність сімей у складних життєвих обставинах;

• сприяти працевлаштуванню та зайнятості працездатних членів сімей групи ризику;

• порушувати питання про вилучення дитини із сім'ї лише при безпосередній загрозі її життю і здоров'ю за результатами соціального супроводу;

• вести в закладах освіти внутрішньошкільний облік дітей з сімей в СЖО, які вимагають належної інтенсивної уваги з боку педагогічних працівників, соціальних педагогів, та інформувати про це відповідні служби;

• проводити в закладах освіти профілактичну та просвітницьку роботу з сім'ями в СЖО, особливу увагу надавати підліткам та молоді;

• розробити та впровадити ефективні форми роботи із запобігання соціального сирітства;

• виявляти на ранній стадії сім'ї, які не здатні або не мають бажання доглядати за дітьми, вживати заходів соціальної підтримки, попередити розпад сімей і трансформація дітей на соціальних сиріт;

• покращувати рівень надання соціальних послуг дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, створити умови для їхнього фізичного, інтелектуального й духовного розвитку;

• запровадити ефективні форми і методи роботи з дітьми у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, під опікою та піклуванням;

• об'єднати зусилля органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій, спрямованих на захист прав дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на період 2017 – 2026 років відображає способи профілактики соціального сирітства на державному та регіональному рівнях. [26] Основна

увага зосереджується на забезпеченні соціальної підтримки сім'ям, що опинилися у складних життєвих обставинах, через консультування та надання інформації про доступні соціальні послуги. Головною метою цієї стратегії є забезпечення умов для виховання дітей у сімейних умовах. Вона спрямована на захист інтересів дітей у складних життєвих обставинах та заміну інституційного виховання на альтернативний вплив, який дозволить забезпечити належний догляд та виховання в сімейному або подібному до сімейного середовищі.

Нормативно-законодавча база профілактики соціального сирітства містить питання поліпшення правового та соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа. У переліку законодачих актів з питань профілактики соціального сирітства:

-Конституція України [19];

- Сімейний кодекс України [28];

- Конвенція про права дитини [18];

-Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [12];

- Закон України «Про охорону дитинства» [13];

- Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» [8];

- Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»[9];

- Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» [16];

- Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [10];

- Закон України «Про освіту»[11];

- Закон України «Про соціальні послуги» [15] та інші.

Отже, в контексті сучасного розвитку України важливим завданням стає розроблення нового ефективного зразка соціальної роботи з вразливою

категорією сімей з дітьми. Цей зразок має відповідати потребам зазначеної суспільної категорії та брати до уваги перспективи в суспільстві. Для соціального добробуту зусилля спеціалістів різних сфер (соціальні працівники, вчителі, вихователі, психологи, соціальні педагоги, медики, працівники служб у справах дітей і т. д.) мають максимально спрямовуватися на підтримку соціально незахищених сімей з дітьми, на профілактику сімейних проблем, а також на рівень зростання батьківської відповідальності стосовно дітей.

2.2. Зміст, форми і методи профілактики соціального сирітства

Соціальна робота щодо профілактики соціального сирітства з неблагополучними сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, переважно здійснюється шляхом надання соціальних послуг (соціальна допомога, соціальне обслуговування). Соціальний супровід сімей охоплює комплекс соціальних послуг, які направлені на подолання проблем чи перешкод та мінімізацію негативних наслідків. Вивчення житлово-побутових умов та оцінка потреб допомагають в ранньому виявленні проблемних сімей. Такий підхід становить основу соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями і реалізується через використання різноманітних методів, прийомів та форм соціально-педагогічної діяльності.

Своєчасне виявлення та інформування щодо сімей, а також налагоджена взаємодія всіх суб'єктів соціальної роботи допоможе у кінцевому результаті зменшити негативний вплив на сім'ю, подолати труднощі і запобігти випадкам вилучення дітей з родини. [30, с.79]

Інформацію про існуючі або потенційні соціально-педагогічні проблеми фахівець із соціальної роботи отримує під час діагностики об'єктів соціально-педагогічної діяльності. На основі цих даних він прогнозує проблему або ситуацію, надає консультації та проводить корекційно-розвивальні заходи за потреби. Робота спеціаліста ведеться у двох основних напрямках профілактичної діяльності: робота з дітьми та робота з батьками.

Профілактична діяльність для запобігання соціального сирітства безпосредньо у громадах виконується спеціалістами з соціальної роботи із центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, із центрів надання соціальних послуг тощо. До профілактичної роботи можуть бути залучені медичні працівники, соціальні педагоги, правозахисники, практичні психологи зазначених центрів або загальноосвітніх шкіл тощо.

Зміст профілакти з питань соціального сирітства полягає у запобіганні виникненню складних життєвих обставин або уникненню потрапляння особи або сім'ї в такі обставини. Переважно профілактична діяльність з питань соціального сирітства спрямована на:

1. Зменшення кількості випадків позбавлення батьківських прав шляхом зростання виховних здібностей батьків та розвитку вмінь з питань догляду за дітьми;
2. Вплив на сім'ю на окремих етапах життя з метою уникнення відокремлення дитини від сім'ї;
3. Зниження чисельності дітей, які потрапляють у спецзаклади без позбавлення батьків батьківських прав або за згодою батьків;
4. Зростання рівня соціального обслуговування дітей та сімей, які знаходяться в складних життєвих обставинах;
5. Участь громади в роботі з соціально-вразливими сім'ями;
6. Поширення інформації з метою зміцнення орієнтації молоді на шлюб та відповідальне батьківство.

Послуга соціальної профілактики становить комплекс заходів, які надаються суб'єктом, який забезпечує соціальні послуги, з метою запобігання, обмеження та усунення негативних соціальних і особистісних (поведінкових) явищ і їх наслідків у соціальному оточенні. Ця послуга використовує різні інструменти впливу: соціальні, юридичні, педагогічні та психологічні. Загалом, основними формами організації соціальної профілактики є проведення профілактичних заходів та реалізація профілактичних програм.

Отримувачі соціальної послуги профілактики - особи, сім'ї або групи осіб, які знаходяться у складних життєвих обставинах, причиною яких є інвалідність, вік, стан здоров'я, соціальний статус, бездомність, позбавлення волі на певний термін та інші подібні фактори.

Фахівці в галузі соціальної роботи з неблагополучними сім'ями, що надають соціальні послуги з профілактики сирітства, ставлять перед собою наступні професійні завдання:

- виявлення випадків порушення прав людини в сім'ї, з'ясування причин неблагополуччя, інформування владних органів про них;
- запобігання девіантної поведінки в сім'ї та суспільстві;
- попередження виникнення сирітства на різних рівнях - особистісному, сімейному, груповому та суспільному;
- уникнення загострення вже існуючих проблем сирітства;
- популяризація ідеальної моделі сімейних взаємин та здорового способу життя;
- надання правової та психолого-педагогічної інформації населенню щодо сім'ї, шлюбу та прав людини;
- створення мотивації для людини задля позитивних змін в її поведінці й зведення до мінімуму складних життєвих обставин;
- зменшення ризику повторення проблеми сирітства;
- адаптація (пристосування), інтеграція (зближення) та реінтеграція (відновлення), ресоціалізація (пристосування до життя в новому соціумі) тих отримувачів соціальних послуг, які перебували під негативним впливом обставин та явищ.

На початкових етапах профілактики соціального сирітства соціальна робота спрямована на надання психологічної та соціальної підтримки вагітним жінкам та матерям, які щойно народили дитину, з метою вирішення наступних завдань: забезпечення догляду за дитиною; встановлення гармонійних стосунків в родині та з навколишнім оточенням; вирішення конфліктних ситуацій; підтримка соціальних зв'язків; надання соціально-психологічної

допомоги батькам, діти яких мають проблеми зі здоров'ям; сприяння в отриманні матеріальної та гуманітарної допомоги; підтримка в питаннях оформлення документів; сприяння в отриманні реєстрації; направлення до обласного центру соціально-психологічної допомоги тощо.

У роботі з профілактики соціального сирітства, соціальні педагоги (працівники) приділяють значну увагу явищу соціалізації – процесу входження індивіда в суспільство. Це є важливий етап становлення людини в системі соціальних відносин, коли вона стає складовою соціальної спільноти. У цей час людина засвоює елементи культури, соціальних норм і цінностей, що формують якісні характеристики особистості. Тому виявлення відхилень у процесі соціалізації кожної дитини, організація корекційно-розвивальної роботи та надання відповідної підтримки вважаються ключовим етапом в успішній профілактичній діяльності.

З метою попередження раннього соціального сирітства соціальна робота має проводитися в таких колах соціуму:

- студенти, молоді батьки (школи відповідального батьківства);
- молоді жінки (жіночі консультації, пологові стаціонари);
- вагітні жінки та матері, які готують відмову від своїх немовлят;
- матері та сім'ї, чиї діти тимчасово перебувають у дитячих будинках задля поновлення їх перебування в сім'ї;
- учні старшої школи (мобільні консультаційні пункти).

Отже, розвивати відповідальне батьківство та підвищувати рівень його усвідомлення – це суттєві завдання соціальної роботи в профілактиці соціального сирітства.

Фахівцям важливо дотримуватися визначених етапів профілактичної роботи. На підготовчому етапі потрібно проаналізувати проблему, сформулювати мету й завдання, а також вибрати технології роботи. Етап реалізації передбачає спробу різних технологій профілактики, вивчення адаптації суб’єкта в ході профілактики. Підсумковий етап передбачає аналіз і оцінку дієвості технологій та визначення перспектив подальшої роботи.

Останнім компонентом є результат: відсутність або істотне зменшення соціальних сиріт у конкретній школі чи громаді.

Соціальний педагог (працівник) використовує виховні стратегії, спрямовані на підтримку згуртованості родини та встановлення здорових відносин між батьками та дітьми. У навчальних закладах організовуються різноманітні заходи, такі як свято добра, день обіймів, батьківська школа, азбука сімейного виховання, дні довіри, родинні свята у класі, спільні майстер-класи, поїздки та екскурсії тощо. Ці нетрадиційні форми співпраці з батьками ефективно діють в контексті профілактики раннього сирітства. Діти разом з батьками влаштовують спільний відпочинок: створюють родові дерева, відзначають важливі події в сімейному колі, творять разом, малюють, танцюють, проводять дні благодійності, вечори великої родини та інше.

До заходів профілактики соціального сирітства соціальні працівники за потреби залучають психологів, лікарів, медичних сестер, адвокатів тощо. Це невід'ємна професійна підтримка різних спеціалістів під час проведення різних форм роботи. Доречними в даній діяльності будуть:

- функціонування відомств, які ведуть соціальний і медичний контроль здоров'я сімей;
- робота кабінетів довіри та шкільної психологічної допомоги у навчальних закладах;
- впровадження програм для боротьби з наркоманією та алкоголізмом;
- розробка навчальних програм або курсів із сексуальної освіти;
- організація спілок, товариств відповідно до вподобань молоді;
- реабілітаційні заходи з правопорушниками;
- функціонування реабілітаційних центрів різного спрямування;
- робота тренінгових груп, що об'єднують батьків, з метою підвищення в них виховного потенціалу.

Загалом заходи соціальної профілактики втілюються через наступні основні форми: соціальна реклама, інформаційно-освітні матеріали, лекції, відеолекторії, бесіди, дебати, семінари, тренінги та інші.

У питаннях профілактики соціального сирітства велику роль відіграє соціальна реклама. Це інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка «спрямована на досягнення суспільно-корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей, розповсюдження якої не має на меті отримання матеріального прибутку». [14] Соціальна реклама є складовою соціальної політики та засобом впливу на формування громадської думки.

Соціальна реклама з профілактики сирітства зазвичай націлена на привернення уваги до питань соціального сирітства. Основна проблематика даної сфери:

– боротьба з негативними проявами алкоголізму, наркоманії, тютюнопаління;

– прояви булінгу, фактів ранньої вагітності, девіантна поведінка, бродяжництво серед дітей та молоді;

– насильство в сім'ї, явища бездоглядності, безпритульності та жорстокого поводження з дітьми;

– питання усиновлення, патронатне виховання, прийомне батьківство;

– планування сім'ї;

– питання соціального захисту дітей та незахищених верств населення, торгівля людьми, тобто питання порушення прав людини;

– соціальна допомога особам з інвалідністю, допомога трудовим мігрантам тощо;

– пропагування здорового способу життя та проголошення загальнолюдських цінностей тощо.

З метою запобігання соціального сирітства застосовують класичні методи соціальної роботи. [27, с.72] Це методи індивідуальної роботи, методи групової роботи та методи роботи в громаді.

Індивідуальна робота здійснюється через:

- ведення випадку (соціальний супровід, кейс-менеджмент);

- каунселінг (соціально-психологічне консультування).

Мета цих методів - вирішення проблем клієнта через надання йому підтримки та заохочення розібратися у власних труднощах і їх подолати.

Групова робота реалізується через ряд таких методів:

- групова консультація;

- групові інтерв'ю;

- лекції, бесіди, дискусії;

- організація груп взаємодопомоги та соціальної дії;

- відеолекторії, семінари;

-соціально-психологічні тренінги (із подружжями, окремо з чоловіками та жінками, тренінги спільно з батьками та дітьми);

-зустрічі зі спеціалістами різних галузей (медичні працівники, правозахисники тощо).

Завдання методів групової роботи спрямовані на надання клієнтові підтримки через передачу групового досвіду. Такий процес сприяє вдосконаленню фізичних та духовних можливостей людини та правильній організації поведінки в соціумі.

Методи роботи в громаді :

- надання послуг за місцем проживання (на першому місці - потреби громади, вивченням яких займаються центри надання соціальних послуг на місцях, волонтерські програми, благодійні заходи в межах окремої громади тощо) ;

- самоорганізація громади, коли пересічні громадяни, маючи коло певних потреб, приймають рішення і спільно працюють для їх вирішення.

Мета методів роботи в громаді – розвивати та вдосконалювати соціальні зв'язки у громадах на місцях, створити систему взаємодопомоги та співпраці між різними соціальними групами, а також розробляти, впроваджувати та оцінювати ефективність різних соціальних програм, спрямованих на задоволення потреб або інтересів населення. Таким чином, методи роботи в

громаді сприяють взаємодії соціальних служб та соціальних працівників з представниками різних соціальних груп на місцевому або регіональному рівнях.

Розглянемо коротко деякі з перелічених вище методів соціальної роботи, які застосовують в процесі профілактики соціального сирітства.

Соціальний супровід сім'ї є одним із видів соціальної роботи, який включає в себе систему комплексних заходів, спрямованих на тривалу підтримку сімей та їх членів. Основна мета цього виду роботи полягає в збереженні сімейного оточення, відновленні взаємин у сім'ї, а також захисті та реалізації прав її членів у сімейному та соціальному контекстах. Соціальний супровід є ключовою технологією у роботі з сім'ями, що потрапили в складні життєві обставини. Даний метод направлений на те, щоб забезпечити соціальну опіку, підтримку та патронаж незахищеним категоріям дітей та молоді на шляху подолання труднощів та з метою покращення соціального статусу. [22] Заходи з супроводу неблагополучної сім'ї формують здатність такої родини самостійно подолати труднощі та посприяти у вирішенні різних проблем.

Цей професійний процес тривалий у часі. Всебічна допомога становить комплекс соціальних послуг конкретній особі чи сім'ї. Соціальний супровід, як комплексний метод, спрямований на створення умов для прийняття рішень у складних життєвих ситуаціях. Перебіг даного виду соціальної роботи тривалий настільки, наскільки гострі проблеми, що існують в конкретній сім'ї, наскільки високий рівень адаптації членів проблемної родини.

У контексті децентралізації, коли значні повноваження та бюджетні кошти передаються від центральних до місцевих органів влади, соціальний супровід стає важливою складовою соціальної роботи з вразливими сім'ями з дітьми. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відіграють ключову роль у забезпеченні цього виду підтримки, виконуючи завдання щодо запобігання соціального сирітства, різних суспільних негативних явищ у сім'ї, захисту прав дітей та інших аспектів соціального супроводу проблемних сімей.

Сім’ї опікунів, піклувальників, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, в яких прийняті на виховання діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, – це ті соціальні групи, які найчастіше потребують соціального супроводу. Мета фахівця в роботі в даному випадку – максимально сприяти адаптуванню дітей у нових сім’ях, забезпечувати захист їх прав. всебічно допомагати в організації позитивної психологічної атмосфери в родинах, при цьому враховувати індивідуальні потреби кожного в процесі розвитку. Соціальний супровід дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб, що до них відносяться, відбувається за спеціально складеним планом і коригується фахівцем в ході роботи, бажано один раз протягом року.

Кейс-менеджмент (від англ. case management) – управління випадком. Це характерний соціальній роботі метод, застосовуючи який професійно грамотні соціальні працівники здійснюють оцінювання потреб клієнтів соціальної роботи та їх сімей. Завдання фахівця у кейс-менеджменті – організувати, скоординувати дії клієнта, провести моніторинг проблеми, представити його інтереси, задовольнити потреби соціального характеру тощо.

Кейс-менеджмент – це цілісна система в підході до управління випадком. Соціальне обслуговування та допомога у вирішенні особистісних проблем відбувається в кейс менеджменті за послідовною побудовою. Структура управління випадком включає певні етапи діяльності. Кваліфікований фахівець:

- визначає проблему клієнта;

-розробляє план дій для розв'язання питання;

- координує (узгоджує) ресурси і послуги для вирішення завдання;

-відстежує та оцінює результати тобто структуроване надання послуг та підтримки для вирішення індивідуальних потреб.

У соціальній роботі управління випадком прийнято називати скоординованим наданням допомоги та підтримки тієї категорії суспільства, що знаходиться під впливом складних життєвих обставин.

Принципи кейс-менеджменту – це конфіденційність та інформована згода. Тобто кейс-менеджери (фахівці із супроводу) забезпечують захист від розголошення інформації щодо здоров'я клієнта, його індивідуальної поведінки, звернення за відповідними соціальними послугами. Участь у кейс-менеджменті клієнт добровільна. Фахівець із соціальної роботи оформлює письмову згоду клієнта для отримання послуги соціального супроводу та дозвіл використовувати надану ним інформацію.

Міністерство соціальної політики нині активно працює над ініціативами, спрямованими на задоволення індивідуальних потреб кожної людини. Фахівці широко запроваджують електронний кейс-менеджмент, тобто в роботі використовуються сучасні технології комп'ютерного процесу, від аналізування індивідуальних потреб до оцінки результатів. В єдиному електронному захищеному вигляді зберігається вся інформація про клієнтів, їхні потреби, плани та результати, які вносяться до електронного кабінету клієнта, надавачів соціальних послуг та кейс-менеджерів. Міністерство працює в напрямку розвитку Єдиної інформаційної системи соціальної сфери (ЄІССС) для здійснення такого підходу в роботі.

Каунселінг, або соціально-психологічне консультування, являє собою організовану форму спілкування, під час якої консультант допомагає клієнту розкрити й прояснити свою життєву ситуацію. Метою цього процесу є активація внутрішніх ресурсів та здібностей клієнта для знаходження виходу з складних життєвих ситуацій. Соціально-психологічна консультація, або каунселінг, полягає у наданні спеціалістом рекомендацій з вирішення соціальних та психологічних проблем клієнта. Цей процес допомагає клієнту приймати життєво важливі рішення, розвиватися як особистість та опановувати нові моделі поведінки. Консультування - це професійне спілкування між надавачем соціальної послуги (консультантом) та отримувачем соціальної підтримки.

Особливість каунселінгу полягає в його впливові на особистісні зміни клієнта. Консультування ґрунтується на індивідуальних особливостях та

минулому досвіді клієнта і спрямоване на вирішення проблем взаємодії клієнта з оточуючим середовищем. Зазвичай каунселінг передбачає короткотривалу допомогу, яка може включати до 15 зустрічей. Консультант лише несе ціннісні установкиі, але не нав'язує їх клієнтам, спрямовуючи їхню поведінку та розвиток особистості. За науковими поглядами Цимбалюка І.М**,** «головна мета консультування - це розуміння клієнта». [34, с. 198]

Соціальна послуга консультування - це комплекс заходів, спрямованих на допомогу особі (сім'ї) пристосуватися до нових умов соціального середовища та подолати складні життєві обставини. Надання соціальної послуги консультування базується на принципах доступності, захисту та безпеки для отримувачів, а також на забезпеченні конфіденційності інформації.

Часто в питаннях профілактики сирітства консультування містить рекомендації:

- з отримання правової допомоги;
- з питань соціального захисту сімей з дітьми;
- з розроблення плану виходу зі складної життєвої ситуації;
- з налагодження відносин батьків і дітей;
- зі зміни стилю виховання, якщо це потрібно;
- з направлення, за потреби, до інших спеціалістів;
- з підтримки навчання, формування та розвитку соціальних навичок, умінь;
- з надання психологічної допомоги дітям із неблагополучних сімей;
- з заходів допомоги дітям, які виявили схильність до емоційних розладів;
- з отримання інших соціальних послуг відповідно до виявлених потреб.

У профілактиці соціального сирітства соціальний педагог або працівник виконує ряд важливих функцій: діагностично-аналітичну, прогностичну, консультативну, корекційно-розвивальну, охоронно-захисну, профілактичну, організаторську тощо.

Отже, безпосередній вплив, спрямований на зменшення кількості соціальних дітей-сиріт у суспільстві, - це основне в роботі соціального працівника з профілактики соціального сирітства. Заходи соціального супроводу, консультування сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах; соціальна підтримка сімей; вчасне (особливо, раннє) втручання; робота з дітьми, що перебувають у складних життєвих обставинах; створення та розвиток програм і проєктів, орієнтованих на сімейний розвиток; сприяння співпраці між установами та організаціями, що діють у сфері допомоги дітям та сім'ям – усе це в комплексі дозволить зменшити кількість соціальних сиріт у суспільстві.

Необхідно пам'ятати про важливість загальної профілактики соціального сирітства на рівні суспільства. Важливо створювати умови, що могли б забезпечувати здоровий розвиток дітей, державним інститутам слід створювати робочі місця та фінансову стабільність батьків для забезпечення майбутнього дітей. Також необхідно популяризувати цінність сім'ї та сприяти усвідомленню громадянами важливості родини для правильного формування та розвитку особистості.

2.3. Досвід роботи з профілактики соціального сирітства в діяльності Центру надання соціальних послуг Літинської об'єднаної територіальної громади

Комунальна установа «Центр надання соціальних послуг» Літинської об'єднаної територіальної громади (далі ЦНСП або Центр) – це заклад соціального захисту населення, який здійснює соціальну роботу та надає соціальні послуги особам та сім'ям, яких відносять до вразливих груп населення або таким, що перебувають у складних життєвих обставинах. ЦНСП підпорядкований безпосередньо Літинській селищній раді. Діяльність ведеться згідно Положення про комунальну установу «Центр надання соціальних

послуг» Літинської селищної ради (Додаток А), а також окремих положень про роботу всіх відділів; посадові інструкції фахівців тощо.

Роботу з профілактики соціального сирітства з неблагополучними сім'ями здійснює Відділення соціальної допомоги сім'ї, дітей та молоді даного Центру. Відділення налічує чотирьох співробітників: завідувач відділення та три фахівця – два соціальних працівника та практичний психолог. Їх діяльність охоплює виявлення та ведення обліку сімей, дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах. Спеціалісти надають послуги соціальної та психологічної адаптації для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також забезпечують послугу соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Окрім того, Центр здійснює соціальний супровід дітей під опікою та піклуванням, а також осіб, які постраждали від домашнього та гендерного насильства, з метою надання повної інформації про їх права та доступність допомоги. Зазначені заходи спрямовані на запобігання соціального сирітства, як соціального явища.

Відділення надає такі базові безоплатні соціальні послуги: соціальний супровід; консультування; інформування; соціальна профілактика; соціальна адаптація; соціальна інтеграція та реінтеграція; кризове (екстрене) втручання; представництво інтересів; посередництво (медіація).

Соціальні послуги надаються:

- за місцем проживання (перебування) отримувача соціальних послуг (вдома);

- на базі ЦНСП за адресою вул. Героїв Чорнобиля, 30;

- поза межами проживання отримувача соціальних послуг та поза межами приміщення ЦНСП, за місцем перебування особи (в лікувальних закладах, реабілітаційних центрах тощо), у тому числі на вулиці.

Соціальні працівники ЦНСП, згідно посадових інструкцій, мають ряд завдань, які стосуються профілактики соціального сирітства:

- виявляти сім’ї, дітей та молодь, які знаходяться у складних життєвих обставинах;

- надавати низку необхідних психологічних, педагогічних, юридичних, соціально-економічних, медичних, інформаційних послуг відповідно до вимог чинного законодавства вразливим соціальним групам, які потребують підтримки та допомоги;
- організовувати вчасну допомогу соціально незахищеним групам населення спільно з органами місцевої влади, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я, правоохоронними органами, громадськими організаціями тощо;
- сприяти розвитку альтернативних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (допомога в утворенні та функціонуванні дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей);
- проводити ряд різних заходів, таких як конференції, круглі столи, семінари, тренінги, лекції з питань запобігання соціального сирітства;
- здійснювати соціальний супровід сімей, дітей та молоді, що опинилися в складних життєвих обставинах і потребують кваліфікованої допомоги;
- забезпечувати координацію (встановлення взаємозв’язків) та співпрацю кожного члена сім'ї, яка перебуває в СЖО, із фахівцями соціальної роботи;
- здійснювати заходи з соціального патронажу осіб, обмежених або позбавлених волі, згідно з повідомленнями установ виконання покарань;
- сприяти за допомогою визначених заходів соціальній та психологічній адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, задля підготовки їх до самостійного життя;
- здійснювати оцінку потреб сімей, дітей та молоді, які знаходяться в СЖО і потребують допомоги (у тому числі сім'ї учасників АТО, ООС та внутрішньо переміщених осіб, а також осіб, які постраждали від будь-якого насильства);
- за потреби перенаправляти членів сімей, які знаходяться в СЖО та потребують соціальних послуг, до відповідних установ та організацій;

- готувати запити для розгляду на Комісію з питань захисту прав дітей (у випадках порушення правових норм, що стосуються дітей);
- сприяти формуванню в громаді сімейних цінностей та основ відповідального батьківства;
- надавати вичерпну інформацію про соціальні послуги.

З метою підвищення ефективності роботи, спрямованої на забезпечення якісних соціальних послуг і запобігання появі соціальних сиріт, працівники Відділення планово проводять навчальні семінари та тренінги на такі актуальні теми: «Як стати гідними батьками», «Я люблю мою сім'ю», «Як стати патронатним вихователем», «Мій дім – безпечний простір», «Стоп насильству», «Соціальні послуги в період воєнного стану», «Сексуальне насильство щодо жінок в умовах війни», «Організація соціальної підтримки внутрішньо переміщеним особам та сім'ям на рівні громади», «Психічне здоров'я дітей», «Довіра в моїй сім'ї», «Шлях до себе», «Терапевтичне батьківство», «Психологічна допомога сім'ям військовослужбовців», «Надання психологічної підтримки сім'ям загиблих під час війни», «Безпека дітей в Інтернет-просторі» й багато інших.

Центр надання соціальних послуг Літинської громади проводить інформування населення з метою підвищення рівня сім'ї, розуміння ролі родинного оточення, формування відповідального батьківства, підтримки й розвитку сімейних форм виховання, а також захисту прав та свобод дітей. Проводиться соціальна реклама та роз'яснювальна робота в загальному серед населення й, зокрема, серед осіб, що прагнуть утворити прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу. Розповсюджуються буклети та листівки з відповідною тематикою, інформація висвітлюється на стендах ЦНСП, старостатів, центральної лікарні та ФАПів. Повідомлення на інформаційних стендах в приміщенні ЦНСП розкриває такі характеристики послуг: зміст соціальної послуги; перелік документів, що необхідні для отримання послуги; її форми й термін надання; перелік соціальних груп, які можуть скористатися даними послугами; правові підстави для надання послуги та причини відмови в ній.

З метою забезпечення доступу сімей з дітьми із сільської місцевості до певних соціальних послуг здійснюються виїзди в різні населені пункти Літинської ОТГ. Під час виїздів фахівець Центру оформлює акти соціального відвідування та картки надання соціальних послуг, а також поширює візитки ЦНСП, інформаційні буклети щодо профілактики негативних явищ (зокрема, соціального сирітства), відповідального батьківства та цільового використання соціальних виплат на дітей, інформує про послуги раннього втручання, розповсюджує інформаційно-рекламні програми оздоровлення дітей з інвалідністю тощо. Виїзди здійснюються щотижня з метою відвідування сімей (осіб) вразливих категорій, задля проведення оцінки потреб, забезпечення надання соціальних послуг соціального супроводу, консультування, інформування за місцем проживання отримувачів соціальних послуг.

Центр контролює цільове використання виплат державної допомоги сім’ям при народженні дитини та допомоги одиноким матерям. Проводиться вибіркове обстеження сімей, які знаходяться в складних життєвих обставинах. Під час візитів у такі сім’ї фахівці Центру оформлюють акти соціального відвідування, в яких фіксують умови, створені для виховання та розвитку дитини (наявність харчування та одягу відповідно до віку й сезону, придбання засобів гігієни, візка, ліжка тощо).

Наприклад, за період з січня по жовтень 2023 року працівниками відділення соціальної допомоги сім'ї, дітей та молоді ЦНСП було здійснено 52 перевірки вибіркових обстежень цільового використання соціальної допомоги (зі 112 сімей в громаді, яким призначено допомогу при народженні дитини). Сім'ї отримали соціальні послуги інформування та консультування щодо розвитку дітей, сумлінного виконання батьківських обов’язків по догляду та вихованню. В обстежених сім’ях, за результатами перевірки, фахівці Центру зазначають у звітній документації позитивні факти належного задоволення потреб дітей відповідно до віку та використання соціальних виплат за призначенням. За підсумками перевірок, явищ недоцільного використання

коштів не виявлено. Такі заходи контролю спрямовані на профілактику соціального сирітства.

У зазначеному відділі ЦНСП здійснюється соціально-профілактична та просвітницька робота спільно з районним сектором філії Державної установи «Центр пробації». Напрямки колективної діяльності: організація бесід, консультувань, міні-тренінгів з тематикою «Запобігання насильства в сім'ях», «Наслідки жорстокого поводження з дитиною» тощо. У разі потреби та за умови подання відповідних повідомлень уповноваженим відділом Літинської селищної ради, правоохоронними органами фахівці ЦНСП проводять індивідуальну роботу з особами, які постраждали від домашнього насильства, з метою профілактики явищ соціального сирітства.

Співпраця ЦНСП з Літинською ЦРЛ, а саме із пологовим відділенням та жіночою консультацією, сприяє вчасно виявити або попередити ситуації, коли новонароджені діти втрачають свою біологічну родину. На базі пологового відділення психолог та фахівці ЦНСП з метою виконання спільного плану дій із профілактики раннього соціального сирітства проводять лекції та бесіди відповідного спрямування. Наприклад, періодично опрацьовується тема «Психологічне благополуччя молодих матерів», «Здоров'я майбутніх матерів» для жінок, що вже мають новонароджених дітей або для вагітних, які скоро стануть на шлях материнства. Після лекцій розповсюджуються інформаційні матеріали та буклети з даної темитики, а також надаються індивідуальні консультації з питань виховання та розвитку дитини, порядку оформлення соціальних допомог тощо. Під час подібних заходів фахівцям варто донести інформацію щодо суттєвих істотних змін, які відбуваються при появі малюків у родинах, як формується та зміцнюється базовий зв'язок між дитиною та матір'ю, щодо впливу емоційного стану батьків на психо-фізіологічний розвиток дітей. Соціальні працівники зосереджують увагу на повній відповідальності батьків за життя та здоров'я дітей, крім того, інформують громаду про соціальну підтримку сімей з дітьми та послуги, які можуть отримати за потреби в Центрі надання соціальних послуг Літинської ОТГ.

Завдання фахівців ЦНСП – це різнобічна підтримка вразливих сімей з дітьми, активізація їх активної життєвої позиції, ініціативності. Важливу роль відіграє партнерська взаємодія з соціальними працівниками Центру. Дітей та сім'ї ЦНСП супроводжує відповідно до технологій кейс-менеджменту — послуги надаються згідно з оцінкою потреб дітей і планами їхнього індивідуального розвитку. Крім цього, фахівці постійно співпрацюють з прийомними батьками, надаючи психологічну допомогу у вигляді консультацій, інформування в процесі виховання дітей.

Соціальним супроводом на період функціонування у минулому 2023 році було забезпечено 3 дитячих будинки сімейного типу (ДБСТ), де проживає та виховується 15 дітей-сиріт і дітей позбавлених батьківського піклування (згідно звітів Центру). А також послугою супроводу в 2023 році була забезпечена 1 прийомна сім'я та 16 сімей опікунів/піклувальників. Фахівці ЦНСП здійснюють соціальний супровід зазначених сімей з метою створення належних умов для забезпечення індивідуальних потреб кожної дитини-вихованця у розвитку та вихованні.

Опрацювавши аналітично-статистичні звіти діяльності ЦНСП за 2022 - 2023 р.р., було створено порівняльну характеристику надання соціальних послуг сім'ям у складних життєвих обставинах, що відображено в таблиці 3.1 та 3.2.

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика надання соціальних послуг сім'ям в СЖО за 2022 та 2023 роки

Категорія сімей, охоплених соціальними послугами	2022		2023	
	Кількість сімей	Кількість дітей	Кількість сімей	Кількість дітей
Сім'ї, що постраждали від збройних конфліктів та тимчасової окупації	825	111	590	41
Сім'ї, які постраждали від жорстокого поводження та насильства	19	12	12	20
Сім'ї, у яких є ризик соціального сирітства	8	17	7	15
Сім'ї з дітьми	103	123 (в т.ч.	100	125 (в т.ч.

		107 дітей з інвалідністю)		102 дітей з інвалідністю)
Сім'ї опікунів	26	38 дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування	30	40 дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування
Сім`я, яким призначена державна допомога при народженні дитини	101	131	57	78
Сім'ї багатодітні та малозабезпечені	18	58	18	58
Сім`ї одиноких матерів	4	7	4	7

Таблиця 3.2

Потреби Літинської ОТГ в соціальних послугах (2022 та 2023 роки)

Забезпечено такі потреби в соціальній послузі:	2022	2023
Психологічна допомога	177 сімей та осіб	754 сім'ї та особи
Юридична допомога	16 сімей	7 сімей
Працевлаштування	4 особи	6 осіб
Влаштування до закладів освіти	2 дітей	9 дітей
Організація оздоровлення, лікування	12 сімей	15 сімей
Вирішення житлово-побутових умов	16 сімей	11 сімей
Налагодження зв'язків з членами родини, громадою	2 сім'ї	4 сім'ї
Гуманітарна допомога	73 сім'ї	15 сімей
Сприяння в оформлені/відновленні документів (у т.ч. для призначення державної допомоги)	1010 сімей	75 сімей

Із зазначеною категорією сімей проводилася профілактична робота з запобігання соціального сирітства, оскільки саме сім'ям із дітьми надавалися соціальні послуги.

Детальні відомості щодо соціальних послуг сім'ям з дітьми задля запобігання соціального сирітства та зіставлення даних щодо соціального обслуговування за 2022 – 2023 р. р. наведено в таблиці 3.3:

Таблиця 3.3

Методи та обсяг соціальної роботи КУ «Центр надання соціальних послуг Літинської селищної ради» за 2022 – 2023 р.р.

Послуги	2022	2023
Консультування	305 сімей/осіб	230 сімей/осіб
Соціальний супровід сімей, які перебувають в СЖО	12 сімей	7 сімей
Соціальний супровід сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти позбавлені батьківського піклування	12 сімей (в т.ч. 4 ДБСТ, 8 сімей опікунів/ піклувальників)	20 сімей (в т.ч. 3 ДБСТ, 1 прийомна сім'я та 16 сімей опікунів/піклувальників)
Інформування	866 сімей/осіб	438 сімей/осіб

Таблиці 3.1 - 3.3 створено за даними статистично-аналітичних звітів за 2022 р. та 2023 р. (Додатки Б, В)

Соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей – одна з соціальних послуг ЦНСП, яка спрямована на всебічну допомогу родині, в якій виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. В Літинській територіальній громаді на початок 2024 року функціонує два дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ) та дві прийомні сім'ї (ПС), відповідно 4 батьків-вихователів і 10 дітей-вихованців та 4 прийомних батьків і 6 прийомних дітей є отримувачами даної соціальної послуги.

ДБСТ – це окремі сім'ї, що мешкають на території даної громади, які за бажанням беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування для подальшого забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні. ДБСТ створено на власній житловій площі батьків-вихователів з відповідними санітарно-гігієнічними і побутовими умовами. Батьки-вихователі несуть відповідальність за життя, здоров'я, фізичний і психічний розвиток своїх вихованців та виступають їх законними представниками і захисниками їх прав та інтересів у всіх органах, установах та організаціях. Загальна кількість дітей у ДБСТ не перевищує 10 осіб, враховуючи рідних. ДБСТ створюються на власній або орендованій житловій площі батьків-вихователів з урахуванням відповідних санітарно-гігієнічних і побутових умов.

Під час відвідувань ДБСТ фахівці соціальної роботи спрямовують батьків-вихователів на дотримання вимог чинного законодавства щодо захисту

прав та інтересів дітей, забезпечення відповідального ставлення до їх життя, здоров’я та психічного розвитку. В діяльності фахівці акцентують увага на таких питаннях: не допускати жорстокого поводження з дітьми-вихованцями, сформувати толерантне ставлення до біологічних родичів дітей-вихованців, використовуючи стилі та методи виховання, що відповідають індивідуальності кожного з них. підтримувати комфортний психологічний мікроклімат у родині; створити дружні та довірливі відносини з дітьми-вихованцями.

Фахівці ЦНСП здійснюють оцінку потреб кожної дитини, що знаходиться на вихованні в ДБСТ чи прийомній сім’ї, і проводять з вихованцями індивідуальні та групові консультації, бесіди, міні-тренінги тренінги стосовно:

- безпеки життєдіяльності;
- набуття навичок базової самостійності;
- відповідальності в процесі навчання;
- ефективного управління часом та планування дозвілля;
- професійної орієнтації тощо.

Соціальний супровід у прийомній сім’ї, дитячому будинку сімейного типу забезпечується постійно протягом функціонування. Під час соціального супроводу забезпечується широкий спектр послуг:

- Психологічні послуги (консультування батьків і дітей з психосоціальних проблем, психодіагностика як батьків, так і дітей, психологічна адаптація дітей в сім'ї, надання методичних порад батькам).
- Соціально-педагогічні послуги (консультування з проблем реалізації прав дітей та сім’ї в соціумі, виховання та розвитку дітей, а також просвітницька діяльність та координація з іншими установами).
- Соціально-медичні послуги (інформування про шкідливий вплив тютюну, алкоголю, токсичних та наркотичних речовин, способи інфікування венеричними хворобами, засоби контрацепції; сприяння медичному обстеженню та стаціонарне лікування за потреби).
- Інформаційні послуги (повідомлення про графіки роботи різних установ та перелік послуг, які можна отримати в ЦНСП).

Фахівці відділення соціальної допомоги сім’ї, дітей та молоді обов’язково узгоджують з батьками-вихователями індивідуальні плани супроводу дітей-вихованців впродовж року, надають методичні поради та проводять заходи підтримки позитивного психоемоційного стану членів родини (свята, ігри, походи, змагання, майстер-класи, арт-терапевтичні заняття тощо) Індивідуальний план складається фахівцем, відповідальним за супровід, разом із прийомними батьками, батьками-вихователями. В роботі над індивідуальним планом враховується вік дитини, стан її здоров’я, рекомендації спеціалістів, які проводили підготовку прийомних батьків, батьків-вихователів. План соціального супроводу містить основні цілі, заходи та очікувані результати.

З метою профілактики соціального сирітства консультування проводиться в сім’ях опікунів, де виховуються діти, позбавлені батьківського піклування, а також забезпечено консультування та оцінювання потреб у сім’ях, в яких виховуються діти з інвалідністю.

На території Літинської громади мешкає 95 сімей, в яких проживають та виховуються 97 дітей з інвалідністю. Фахівці Центру надають соціальні послуги інформування, консультування цим сім’ям, зокрема, інформують про заклади реабілітації та послуги тимчасового відпочинку для батьків, які виховують дитину з інвалідністю, що надаються реабілітаційними закладами Вінницької області. Інформаційні матеріали розповсюджуються у вигляді буклетів, пам’яток та візиток. Фахівці вивчають Індивідуальну програму реабілітації (ІПР), оскільки це основний механізм реабілітації особи з інвалідністю, він покликаний забезпечувати облік індивідуальних потреб та адресність державної підтримки. Фахівцями ЦНСП здійнюється оцінка потреб сім'ї та складається акт оціки потреб сім'ї з особами з інвалідністю.

Центр надання соціальних послуг даної територіальної громади постійно співпрацює з різними установами, організаціями та фондами, а також із територіальним старостатом, із закладами освіти, із закладами охорони здоров'я. Колективна співпраця сприяє дієвій профілактиці соціального сирітства.

ВИСНОВОК

Отже, результати проведеного наукового дослідження дали можливість дійти до таких висновків: сьогодні соціальне сирітство постає як деструктивний феномен. В стані активності він проявляє себе в час соціально-економічної кризи та інших суспільних негараздів. Зважаючи на зростання актуальності, проблема соціального сирітства в Україні потребує повного й глибокого аналізу. Сучасні виклики суспільства вимагають розгляду й удосконалення питань профілактики даного явища.

Соціальне сирітство – явище складне та багатоаспектне, тому для нього характерне різноманіття у визначенні. У тлумаченні соціального сирітства відсутні чіткі та спільні для всіх науковців погляди. Така невизначеність, багатозначність та складність самого феномену соціального сирітства певною мірою заважає сповна структурувати досліджуваний об’єкт, вивчити різні його прояви. Ефективна стратегія профілактики та подолання соціального сирітства – важливе завдання фахівців соціальної сфери.

Узагальнюючи підсумки проведеної роботи, слід зазначити, що в даному дослідженні розкрито сутність соціального сирітства, висвітлено його причини й витоки, з’ясовано поняття «сирітство», «діти-сироти», «неблагополучна сім’я», «складні життєві обставини». Дослідження містить обгрунтування тісного взаємозв’язку понять «соціальне сирітство» та «неблагополуччя сім’ї», а також з’ясування напрямків роботи з соціальними сиротами. Розглянуто форми і методи роботи з профілактики сирітства, а також на прикладі роботи Центру надання соціальних послуг Літинської ОТГ описано заходи з профілактики досліджуваного явища.

Таким чином, під час опрацювання даних про стан соціального сирітства вдалося з’ясувати, що сирітство в науці визначають як суспільне явище, якому притаманний особливий стан дитини поза сімейним оточенням, тимчасово чи на постійній основі, через втрату батьків, а також сюди слід віднести становище дітей, які через ряд причин перебувають поза сімейним оточенням та

потребують захисту. Сирітство набуває сутності у двох видах: біологічне (природнє) та соціальне. Біологічні сироти – це діти, що втратили сім'ю внаслідок смерті батьків. Соціальні сироти – це діти, що мають живих батьків, але не мають належного піклування. Чисельність соціальних сиріт сьогодні в Україні набагато перевищує число біологічних дітей-сиріт.

Визначення соціального сирітства співіснує у двох вимірах. По-перше, соціальні сироти - це специфічна соціально-демографічна група, яка через соціально-економічні, політичні, морально-психологічні причини знаходиться під захистом держави й суспільства. По-друге, соціальні сироти - це діти, які фізично проживають у своїй неблагополучній біологічній родині, але фактично без повноцінного піклування, тому що батьки ухиляються від належних обов'язків щодо дітей, внаслідок чого порушується нормальний фізичний та інтелектуальний розвиток дітей, а подекуди це ще й загрожує їх життю чи здоров'ю.

У процесі детального розгляду соціального сирітства, як суспільного явища, випливає, що з одного боку, це соціальні, тимчасові обставини, при ліквідації причин яких зникає і сама проблема, з іншого боку, враховуючи психологічні аспекти, цей стан розглядається як відчуття й усвідомлення самотності дитини. На рівні ж педагогічних аспектів даного питання соціальне сирітство - це факт відсутності умов для виховання, стан занедбаності дитини в сучасному суспільстві.

Під час аналізу досліджуваного явища висвітлено причини виникнення соціального сирітства: здебільшого це негативні демографічні тенденції, порушення шлюбно-сімейних відносин, їх деформація, криза інституту сім'ї, різні форми сімейного насильства, трудова міграція, економічна нестабільність, безробіття, соціальна незахищеність населення та зростання кількості сімей, які не можуть виконувати свої обов'язки з виховання дітей через проблеми з алкоголем, наркотиками тощо.

Складні життєві обставини відображають низку соціальних проблем наблагополучних сімей, що зрештою є причиною появи соціальних сиріт.

Працюючи з такими сім'ями, фахівці ставлять перед собою непрості й важливі завдання: подолати складні життєві обставини, мінімізувати негативні наслідки таких обставин та здійснити заходи з профілактики їх виникнення.

Соціально-профілактична робота з неблагополучною сім'єю спрямовується на запобігання випадків неконструктивної взаємодії між членами сім'ї, на попередження помилок у сімейному вихованні, на виявлення потенційно неблагополучних сімей. Враховуючи зміст соціальної роботи з неблагополучними сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах, слід наголосити, що в українському суспільстві нині проблема неблагополучних сімей актуальна. Першим чинником соціалізації дитини виступає сімейне оточення. Тому дана проблема потребує розв'язань та профілактичних заходів. Майбутнє суспільства в цілому залежить від цілісності й рівня функціонування сім'ї, як малої соціальної групи. Наслідки неблагополуччя довготривалі й мають вагомий вплив на розвиток особистості впродовж усього її життя.

Соціальне обслуговування неблагополучних родин втілюється не тільки шляхом забезпечення різноманітних виплат, передбачених законом, чи надання матеріальної допомоги категоріям малозабезпечених сімей. Воно обов'язково включає належну психологічну підтримку сім'ям (особам) в складних життєвих обставинах та надання доступних соціальних послуг, серед яких соціальний супровід, консультування, інформування, соціальна профілактика, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція, кризове (екстрене) втручання, представництво інтересів, посередництво (медіація).

Переважно групові й масові форми роботи в громаді з профілактики соціального сирітства ведучі в питаннях зміцнення інституту сім'ї, формування в громадах розуміння сім'ї як основної цінності. Ключова роль у профілактиці соціального сирітства належить етапам підготовки молоді до сімейного життя. Не менш важливі напрямки соціальної роботи в сфері профілактики – це формування відповідального ставлення до батьківства; пропагування основ здорового способу життя в сім'ї; психолого-педагогічне інформування

подружніх пар про здорові взаємостосунки й сімейне виховання; запобігання типових випадків розірвання шлюбу.

Індивідуальна робота у формі ведення випадку (соціальний супровід, кейс-менеджмент) також відіграє важливу роль у профілактиці явищ соціального сирітства.

Соціальний супровід – вагомий вид соціальної роботи, який включає в себе систему комплексних заходів, спрямованих на тривалу підтримку сімей та їх членів. Основна мета супроводу полягає в збереженні сімейного оточення, відновленні взаємин у сім'ї, а також захисті та реалізації прав її членів у сімейному та соціальному контекстах.

Отже, соціальна робота щодо запобігання соціального сирітства в неблагополучних сім’ях, які потрапили в складні життєві обставини, здійснюється шляхом надання соціальних послуг. Соціальні послуги з супроводу сімей або осіб надаються комплексно й направлені на подолання проблем та мінімізацію негативних наслідків. Вивчення житлово-побутових умов та оцінка потреб допомагають в ранньому виявленні проблемних сімей. Такий підхід становить основу соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями, сприяє запобіганню соціального сирітства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артюшкіна Л.М., Поляничко А.О. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект). - Суми:Сум ДПУ, 2002.- 268 с.

2. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 208 с. URL: https://vo.uu.edu.ua/pluginfile.php/662411/mod_resource/content/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D0%91%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE%20%D0%9E.%20%D0%92..pdf

3. Богданова І.М. Соціальна педагогіка: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. - 343 с. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/439643.pdf

4. Вейландє Л.В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: автореф.дис. к.пед.н.: Вейландє Л.В – Одеса, 2005.

5. Давиденко Г.В. Концептуальні основи інклюзивної освітньої парадигми.URL: https://www.researchgate.net/publication/352266009_Konceptualni_osnovi_inkluzivnoi_osvitnoi_paradigmi

6. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І.Д.Звєрєвої.- Київ, Сімферополь: Універсум, 2012.- 536 с.-с.166 URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/3491/1/I_ZVEREVA_O_BEZPALKO_G_PETROCHKO_T_ZHURAVEL_N_ZIMOVETST_LYAKH_EDFSS_KSP%26SR_IL.PDF

7. Енциклопедія освіти / гол. ред.: В. Г. Кремінь. К.: 2008.- 1040 с.

8. Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text

9. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text

10. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text

11. Закон України «Про освіту» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text

12. Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text

13. Закон України «Про охорону дитинства» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

14. Закон України «Про рекламу» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-%D0%B2%D1%80#Text

15. Закон України «Про соціальні послуги» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text

16. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text

17. Кальченко Л. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення / Л. Кальченко // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – 2012. – № 19(254). – Ч. ІІ. – С. 160–170.

18. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

19. Конституція України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

20. Красножон Т. В. Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. Вісник. Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини. 2009. № 3. 124 с.

21. Наказ Міністерства освіти і науки України від 22 травня 2018 року № 509 «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18#Text

22. Наказ Міністерства соціальної політики України від 31.03.2016 №318 «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах».URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16#Text

23. Пєша І. В., Комарова Н. М. Інформованість громадян України щодо причин та наслідків соціального сирітства: Український соціум. 2004. №2 (4). - С. 40-51.

24. Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про Національну соціальну сервісну службу України» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text

25. Психологія сім'ї: підручник /за ред.В.М.Поліщука. Суми: Університетська книга, 2021.-248с. URL: https://elibrary. kubg.edu .ua/id/eprint/38814/1/V_Polishchuk_Pidruchnik_2021_IL.pdf

26. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу».URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#n23

27. Семигіна Т.В. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. - 275 с. URL: https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/342003632_Sucasna_socialna_robota/links/5eddf6ae299bf1d20bd86768/Sucasna-socialna-robota.pdf?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19

28. Сімейний кодекс України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

29. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / [за заг. ред. А.Й.Капської, І.М.Пінчук, С.В.Толстоухової]. – К. : УДЦССМ, 2000.– 260 с.

30. Соціальна профілактика сирітства. Матеріали науково-практичного семінару. – К., 2018 URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u279/zbirnik_15_04.pdf

31. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5 томах. – Київ: Рад. Школа, 1976, 1977.

32. Указ Президента від 22 жовтня 2012 року № 609/2012 «Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012#Text

33. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. / Раїса Петрівна Федоренко. Луцьк: Вежа-Друк, 2015.–364с. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/153585033.pdf

34. Цимбалюк І.М. Психологічне консультування та корекція. Модульно-рейтинговий курс: Навчальний посібник. — К.:ВД»Професіонал», 2005. - 656 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tsymbaliuk_Ivan/Psykholohichne_konsultuvannia_ta_korektsiia_Modulno-reitynhovyi_kurs.pdf

35. Чернета С.Ю. Соціальне сирітство як соціально-правова проблема. //Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.Педагогічні науки.–Чернігів,2012.–Вип.96.–С.245- 247 URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/4343/1/social%20orphan.pdf

36. Carl R.Rogers. On Becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy. BostonNewYork.1995. URL: https://books.google.com.ua/books?id=0yHBXXhJbKQC&printsec=frontcover&hl=uk#v=onepage&q&f=false